

Bóna, Martin; Lukačka, Ján

**Úloha hradov horného Ponitria a Požitavia pri obrane a osídlení
územia do konca 14. storočia**

Archaeologia historica. 2002, vol. 27, iss. [1], pp. 239-268

ISBN 80-7275-031-3

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140467>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Úloha hradov horného Ponitria a Požitavia pri obrane a osídlení územia do konca 14. storočia

MARTIN BÓNA – JÁN LUKAČKA

Príspevok predkladá pokus o zhodnotenie úlohy hradov pri osídlení a obrane skúmaného územia na základe doterajších poznatkov z archívneho a terénneho výskumu. Nezaobere sa úlohou včasnostredovekých hradov, všeobecne nazývaných ako hradiská, ale orientuje sa na hrady vrcholného stredoveku.¹

Oblasť stredného i horného Ponitria a Požitavia možno geograficky vymedziť ako priestory horských kotlín v Karpatskom oblúku, odvodnené riekami Nitra a Žitava a ich prítokmi. Západnú hranicu územia tvoria masívy Považského Inovca, Strážovskej hornatiny a Malej Fatry, na severe je územie ohraničené pohorím Žiar a Kremnickými vrchmi, od východu zase pohorím Vtáčnik a Pohronským Inovcom.

Z hľadiska stredovekého územnosprávneho členenia patrila najväčšia časť územia Nitrianskej stolici, oblasť Hradnianskeho archidiakonátu bola súčasťou Trenčianskej stolice, pričom Osliansky dištrikt a oblasť Požitavia patrili do Tekovskej stolice.

Výskumu osídlenia a samotných fortifikácií sa na predmetnom území venovala pozornosť už od polovice 19. stor. Zo starších prác o osídlení si zaslúži pozornosť dielo J. Telekiho (1863) a projekt historickej topografie D. Csánkiho 1890–1913. V medzivojnovom období sa poznatky prehĺbili zatiaľ neprekonanou prácou V. Šmilauera (1932) a štúdiu E. Fügediho o osídlení Nitrianskej župy (1938), pričom časť severného Ponitria je podrobne spracovaná v diele A. Fekete-Nagya (1941). V povojnovom období sa výskumu osídlenia venovali najmä M. Mišík (1965), Gy. Györffy (1966; 1998), A. a M. Ruttkay (1986) a J. Lukačka (1982a; 1985; 1992; 1994; 1995).

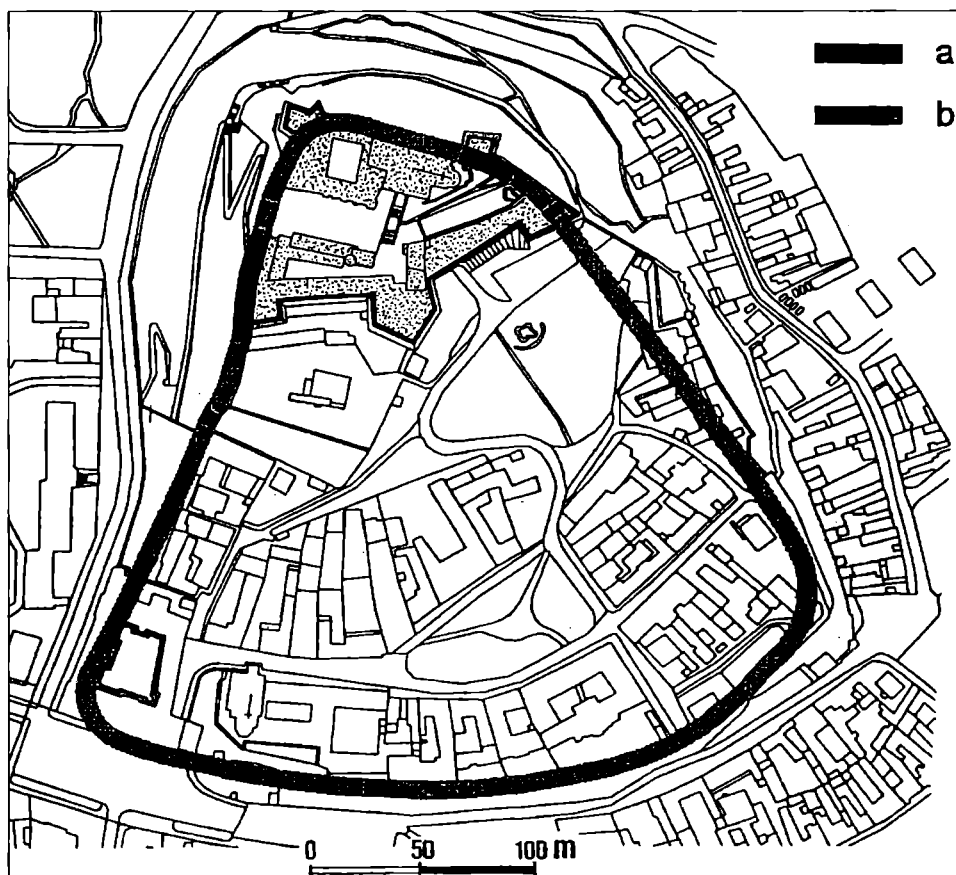
Prvé podrobnejšie poznatky o architektúre hradov priniesla rozsiahla terénna dokumentačná činnosť pamiatkára J. Könyökiho (1905; 2000) a neskôr aj stavebno-historická analýza niektorých objektov vojenským historikom E. Soósom, ktorý sa podrobnejšie venoval aj stratégii obrany hradov (1913; pozostalosť). V povojnovom období sa na väčšine lokalít realizovali povrchové prieskumy F. Fackenbergom (1965) a D. Menclovou (1954a, b, c; 1955; 1957), avšak výsledky prieskumov spomínanej autorky boli publikované len v obmedzenom rozsahu (Hodál–Menclová 1956; Menclová 1973). Prvé hĺbkové výskumy sa uskutočnili na Nitrianskom hrade (Böhm–Mencl 1931; Mencl 1933; Bednár–Staník 1993; Bednár 1998, 101–102; 2001, 31–32; Bednár–Fusek 1998, 134–137), neskôr na lokalite Vyšehrad (Remiášová 1974; 1980; 1996; 1998) a najnovšie aj na Bojnicksom hrade (Remiášová–Malečková–Bóna 1997; Katkin–Bóna 2000b) a hrade Gýmeš (Katkin–Bóna 2000a). Najaktuálnejšie poznatky o ďalších hradných lokalitách vychádzajú len z povrchových stavebno-historických prieskumov (Bóna–Šimkovic 1991; Kollárová–Bóna 1994; Bóna 1996; 1997; Bóna–Plaček–Lukačka 1998; Bóna–Horanský–Lukačka 1999).

Strategický obranný význam jednotlivých hradných lokalít už v stručnosti naznačil E. Fügedi vo svojej práci o hrade a spoločnosti v stredovekom Uhorsku (1977; 1986). Avšak sledovanie vzájomných vzťahov medzi hradmi a stredovekým osídlením, ako aj analýza stratégie obrany územia prostredníctvom hradov je v skúmanej oblasti iba v začiatkoch (Lukačka–Bóna 2001).

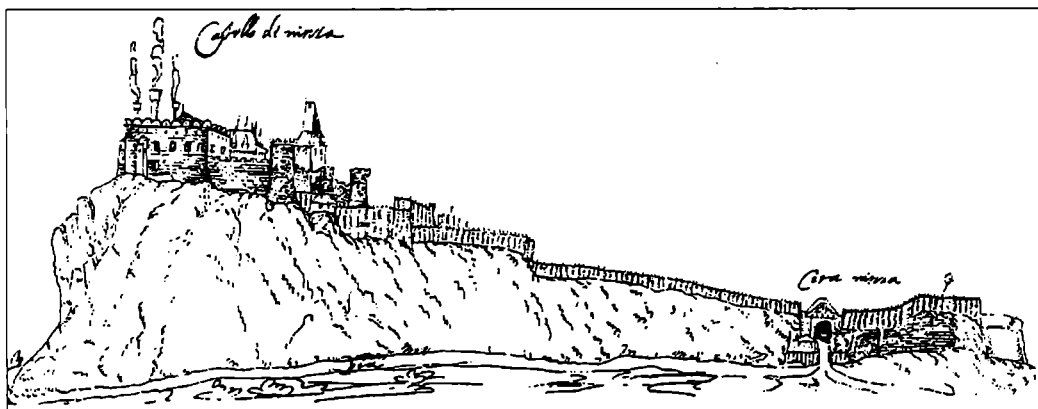
Pre štúdium vzťahu medzi hradmi, osídlením a obranou územia majú zásadný význam komunikácie. Tie už od praveku sledovali vodné toky a vytvorili základ pre stredovekú cestnú sieť. Najlepšie sú dokladovateľné cesty nadregionálneho významu, ktorých existen-

ciu dokladajú bohaté archeologické nálezy. Najvýznamnejšími a najfrekventovanejšími takýmito komunikáciami v skúmanej oblasti boli cesty vychádzajúce z Nitry smerom na sever, po oboch stranách rieky Nitry. Tieto sa v oblasti Prievidze spojili a vyššie pokračovala jedna „magna via“ popod Vyšehrad do Turca a ďalej do Poľska (Lukačka 1982, 149). Význam tejto hlavnej komunikačnej tepny dokladá aj hustá sieť včasnostredovekých hradov po oboch stranách rieky, umožňujúcich kontrolu údolia s komunikáciami, pričom viaceré fortifikácie majú praveký pôvod (Fackenberg 1965, 67). Z tejto hlavnej komunikačnej tepny sa v oblasti Žabokriek odpojila ďalšia cesta vedúca na Bánovce a ďalej do Trenčína. Druhým významným cestným spojom bola diaľková cesta z Hlohovca do Nitry a ďalej do Starého Tekova (Žudel 1982, mapy č. 12, 19), ako aj cesta z Hlohovca do Topoľčian a odtiaľ cez Klíž smerom na horné Požitavie a ďalej až k banským mestám.

Na základe kartografického vyhodnotenia archeologických nálezísk z obdobia včasného stredoveku (Hunka–Ruttikay 1998, 298–301) možno už v 9. stor. predpokladať existenciu ďalšej dôležitej komunikácie údolím hornej Žitavy, ktorá na severe pri Oslanoch vyúsťila v Ponitří. Základným písomným prameňom pre poznanie cestnej siete v Požitaví je výpočet mýtnych staníc v Tekove z r. 1424 spolu s cestami k nim vedúcimi (MOL DI 11 570). Táto listina potvrdzuje už dávno existujúce cestné spoje v Tekove. Ďalšie komunikácie regionálneho významu možno dedukovať tak z polôh jednotlivých sídlisk, ako aj

Obr. 1. Nitra – situácia hradného vrchu s vyznačením doloženého (a) a predpokladaného (b) priebehu veľkomoravského valu podľa P. Bednára 1998.

Obr. 2. Nitriansky hrad od západu na výseku veduty Nitra z r. 1562.

z mladších písomných prameňov. Tie ale v prípade metácií podávajú o komunikáciách obmedzenú výpoveď, keďže nezachytávajú situácie vo vnútri rozsiahlych hradných pansiev, pretože na týchto územiach nám tento druh prameňov absentuje.

Písomné pramene spolu s archeologickými nálezmi tvoria tiež základnú pramennú bázu pre výskum osídlenia, a to najmä vo vrcholnom stredoveku, kedy dochádza k pravidelnému spisomňovaniu dôležitých majetkovoprávných pokonaní. Písomné pramene tak umožňujú spoľahlivo identifikovať nielen stav osídlenia skúmanej oblasti, ale aj vlastnicke pomery.

Keďže pri vykreslení úlohy vrcholnostredovekých hradov nemožno vynechať dôležitú úlohu starších včasnostredovekých hradov, zmienime sa aspoň o tých včasnostredovekých lokalitách, ktorých význam zotrval aj vo vrcholnom stredoveku a stali sa základom pre moderné „kamenné hrady“.

K takýmto včasnostredovekým hradom so zásadným významom pre formovanie štruktúry osídlenia Ponitria a širšieho okolia patrí hrad v Nitre. Jeho dominantné postavenie v tomto regióne zhodne potvrdzujú archeologické i písomné pramene. Toto mocenské centrum Nitrianskeho kniežatstva a od konca 9. stor. aj sídlo biskupstva bolo vybudované na skalnej vyvýšenine, obtekanej meandrujúcou riekou. Doterajšie výskumy doložili vznik tunajšieho palisádu opevneného sídliska v priebehu 1. polovice 9. stor., pričom jeho súčasťou bola aj murovaná stavba. Okolo polovice 9. stor. nahradili palisádu dvojplášťovým valom a v opevnenom areáli vybudovali novú reprezentatívnu stavbu z kamenných kvádrov (Bednár 1998, 101–102; 2001, 31–32). Je nepochybné, že už v priebehu 9. stor. sa v okolí Nitra sformovala hustá sieť sídlisk, ktorých obyvatelia zabezpečovali všetky potreby vládnuceho kniežata, resp. údelných vojvodov a ich družín. Najneskôr za vlády Svätopluka sa začala formovať tzv. služobnícka organizácia, ktorej relikty sú dodnes zreteľné aj v skúmanom regióne v miestnom názvosloví (Hrnčiarovce, Štitáre, Obsolovce-Psolovce, Kovarce, Továrniky atď.). Včasnostredoveký hrad v Nitre nestratil svoj význam ani v priebehu 10. stor. V súvislosti so zaujatím územia starými Maďarmi sa po r. 955 dostal do rúk Arpádovcov a dokázateľne v 70. rokoch 10. stor. sídlom Gejzovho mladšieho brata Michala, ako údelného vojvodu. S týmito udalosťami možno spájať aj rozsiahly ničivý požiar hradu majúci za následok zánik valu. Preto bol na jeho mieste okolo polovice 11. stor. vybudovaný nový komorový val a staršia kvádrová stavba prestavaná (Bednár–Fusek 1998, 134–137; Bednár 2001, 32).

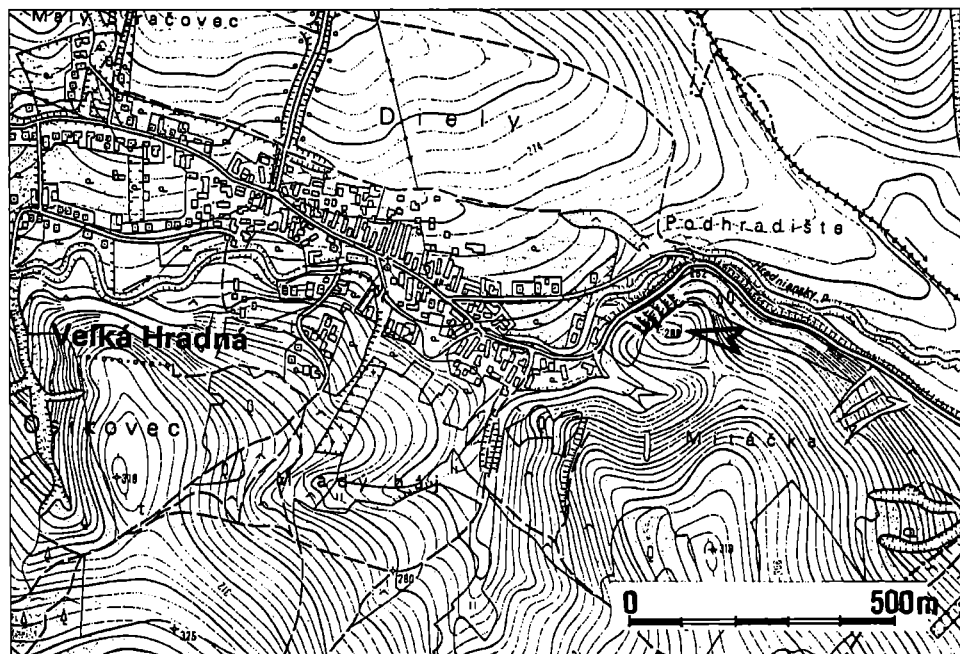
Za čias kráľa Štefana I. sa Nitriansky hrad stal centrom kráľovského komitátu. Funkciu tunajších županov obyčajne zastávali potomkovia vojvodu Poznana. Župani ako zástupcovia kráľa mohli významným spôsobom ovplyvňovať formovanie okolitého osídlenia, pričom do ich kompetencie spadalo aj vojenstvo. Jeho základom vo včasnom stredoveku bola

ľahká jazda, tvorená kráľovskými servientami a hradnými jobagióňmi. Práve župani z poverenia kráľa prideľovali hradným jobagióňom drobné pozemkové majetky v rozsahu 1–2 popluží z kráľovskej pôdy. Na nich neskôr vznikli drobné zemianske osady v najbližšom okolí Nitry a v priestore medzi Nitrou a Topoľčanmi. Od polovice 12. stor. sa so súhlasom kráľa a jednotlivých županov na tomto území usádzali hostia prichádzajúci predovšetkým z nemeckých krajín, čím sa ďalej dobudovávala sieť sídlisk (lokality Nemčice, Nemečky, Hoste).

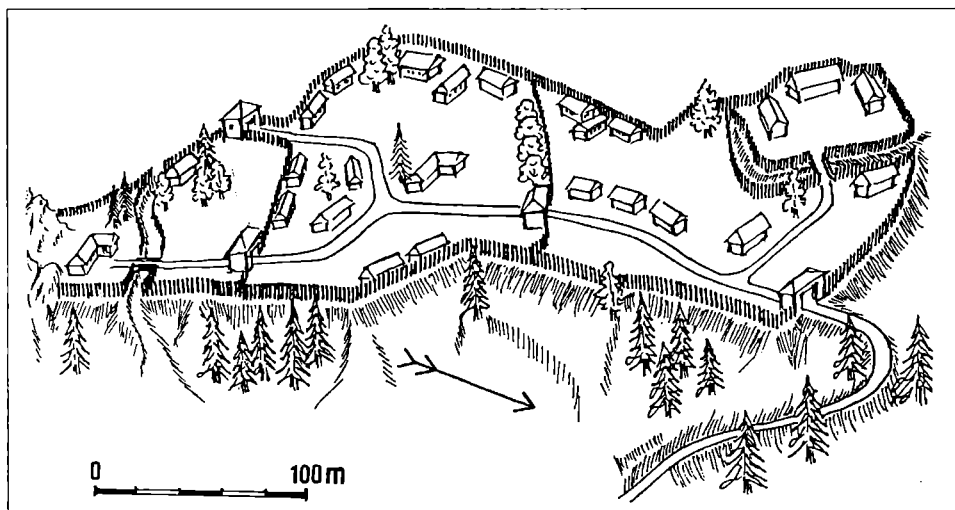
K ďalším významným včasnostredovekým lokalitám v skúmanom priestore patrí Hradná v severozápadnej časti Ponitria. Neskorší vývoj i písomné pramene naznačujú centrálné postavenie tunajšieho včasnostredovekého hradu. Hradná sa najneskôr v priebehu 11. stor. musela stať centrom pohraničného županstva a následne aj archidiakonátu. Aj tento príklad dokumentuje tesné spojenie svetskej a cirkevnej správy vo včasnom stredoveku. Po pripojení županstva k Trenčianskemu komitátu začiatkom 12. stor. sa hrad stal majetkom tzv. šišovsko-hradnianskej vetvy Poznanovcov a jeho funkcia pretrvala až do 2. polovice 13. stor.

Poloha doteraz neskúmanej lokality včasnostredovekého hradu je v literatúre rozlične spájaná s lokalitou Hradište v katastri Malej Hradnej (Slivka–Plaček 1988, 142) alebo polohou Kostolište pri obci Veľká Hradná (Jankovič 1988, 368–369). Na základe najnovšieho terénneho prieskumu možno túto lokalitu s najväčšou pravdepodobnosťou stotožniť so skalnou vyvýšeninou pri východnom okraji Veľkej Hradnej.² Lokalita poskytuje panoramatický pohľad do údolia Bebravy a Svinice, ako aj kontrolu prístupovej komunikácie, úzko zovretej hradným bralom a Hradnianskym potokom. Charakter včasnostredovekej fortifikácie a jej predpokladanú prestavbu na vrcholnostredoveký hrad však môže objasniť len archeologický výskum.

Ďalším starobilým centrom hornej Nitry sú Bojnice. Aj keď sa archeologicky dosiaľ nepodarilo stotožniť polohu včasnostredovekého hradu s lokalitou stojaceho zámku (Malečka–Remiášová 1987, 8), nepriamo tomu nasvedčujú archeologické nálezy z obvodovej

Obr. 3. Veľká Hradná na základnej mape s vyznačením lokality včasnostredovekého hradu.

Obr. 4. Vyšehrad – axonometrická rekonštrukcia v 2. pol. 15. stor. podľa M. Remiášovej 1996.

priekopy (Bialeková 1992, 100). Podľa písomných prameňov tu možno rátať s existenciou včasnostredovekého hradu najneskôr na prelome 11./12. stor. (Marsina 1971, 66). Napokon aj samotný názov Bojnice naznačuje prítomnosť vojenskej posádky v tomto priestore ešte v preduhorskom období. Hospodársku infraštruktúru patriacu k tomuto centru sa v podobe dechtárskych jám podarilo odkryť už dávnejšie (Bialeková 1978, 30–31). Aj v priebehu 11. až 13. stor. vychádzali snahy o doosídlenie hornonitrianskeho regiónu práve z prostredia majiteľov hradu - príslušníkov bínskej vetvy Hunt-Poznanovcov.

Archeologicky najlepšie zdokumentovanou včasnostredovekou fortifikáciou z 9. stor. na hornej Nitre je Vyšehrad. Lokalita je situovaná na rozhraní Ponitria a Turca. Vzhľadom na jej vysokú polohu na skalnatom výbežku hlavného hrebeňa pohoria Žiar a vzhľadom na jej vzdialenosť od hustejšieho osídlenia ju treba pokladať za dôležitý strážny bod nad diaľkovou cestou vedúcou Ponitriím do Turca a ďalej do Poľska. Včasnostredoveký hrad o rozlohe cca 445 árov bol od 9. stor. opevnený drevozemným valom a vznikol na mieste pravekého opevnenia z doby bronzovej. Po zániku Veľkej Moravy sa na prelome 10./11. stor. stal centrom majetkovej domény rodu Diviackovcov, ktorý je s veľkou pravdepodobnosťou jednou z vedľajších vetiev starého nitrianskeho rodu Hunt-Poznanovcov (Remiášová 1998, 73–75, 81). V dôsledku majetkovej delby medzi príslušníkmi rodu sa Vyšehrad spolu s tunajším kostolom Panny Márie stal vlastníctvom bošianskej vetvy Diviackovcov.

Mladšiu včasnostredovekú a čiastočne preskúmanú fortifikáciu, ktorá bola neskôr prebudovaná na kamenný hrad, nachádzame na prechode z Ponitria do Požitavia, v polohe Michalov vrch v katastri Kolačna. Na mieste neskorolátenskej fortifikácie tu v priebehu 11. stor. vybudovali vonkajší val s kamenným nasucho kladeným jadrom, pričom ďalší vnútorný val podobnej konštrukcie vymedzoval akropolu oválneho pôdorysu 100×20 m s predpokladanou drevenou zástavbou (Ruttkay 1978, 236–237; 1981, 410).

Podľa historika P. Ratkoša by ku skupine refúgiálnych hradísk z prelomu 9./10. stor. mohol patriť aj predchodca Čierneho hradu nad Zlatnom v hornom Požitaví (1965, 148–149). Táto neskúmaná lokalita sa nachádza v južných svahoch Tribečského pohoria, v prostredí s viacerými doloženými včasnostredovekými lokalitami (Jankovič 1968, 9–10). Avšak bez archeologického výskumu tejto pomerne malej fortifikácie nie je možné Ratkošovu hypotézu dokázať.³

O niečo pravdepodobnejší sa javí predpoklad historikov V. Jankoviča a P. Ratkoša o existencii včasnostredovekého predchodcu hradu Gýmeš v hornom Požitaví. Predpoklad

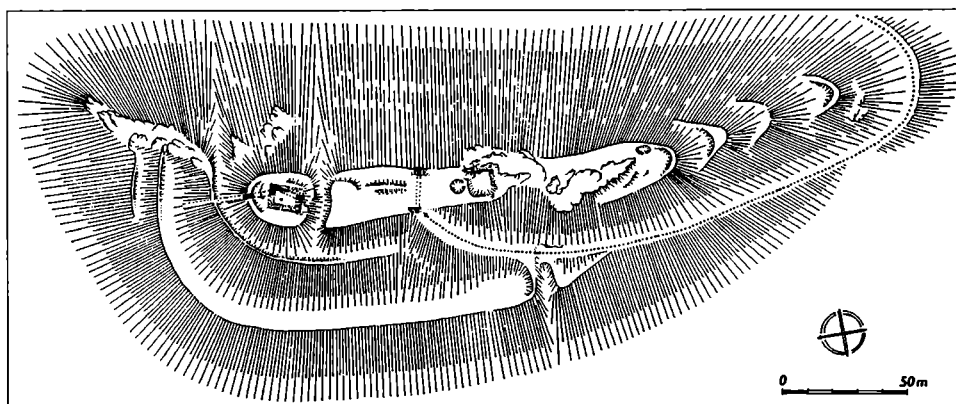
vychádza zo zmienky o podhradčianoch v susedných Kostofanoch pod Tribečom z r. 1113, ako aj zo včasnostredovekého charakteru názvu hradného vrchu „Dyun“, spomínaného v r. 1253 a ktorý pokladajú za skomoleninu slova Devín, Divín (Jankovič 1968, 9; Ratkoš 1987, 100). Tomu by mohol nasvedčovať aj neskorší názov samotného vrcholnostredovekého hradu „Dyvenkuy“, uvádzaný prvýkrát v listine z r. 1275 (Fügedi 1977, 136) a znamenajúci „Dievčí kameň“. Avšak prítomnosť tunajšieho včasnostredovekého hradu nebola zatiaľ výskumom overená a z povrchových zberov je známy len vrcholno- a neskorostredoveký materiál (inf. J. Hunku; Ruttkayová–Ruttkay 1991, 16).

Spomenuté včasnostredoveké hrady skúmanej oblasti patria k tým, ktoré boli neskôr využité pri prestavbe na vrcholnostredoveké kamenné hrady. Spolu s ostatnými neskôr zaniknutými hradmi tvorili sieť včasnostredovekých fortifikácií, ktorých poloha v území dokladá tiež ich strategickú úlohu pri kontrole dôležitých komunikácií. Tomuto napomáha la aj okolnosť vizuálneho prepojenia medzi susediacimi lokalitami, čo umožňovalo podávanie si varovných svetelných signálov. Pomocou nich sa mohla obrana územia rýchlo skoncentrovať a ohrozené obyvateľstvo utiahnuť do bezpečia. Takýto optický signálny systém, urýchľujúci skonsolidovanie obrany územia pomocou siete kľúčových fortifikácií, pretrval v podstate až do neskorého novoveku a bol to aj jeden z dôležitých faktorov pre výber staveniska moderných vrcholnostredovekých hradov.

Postupná zmena v obrannom charaktere fortifikácií v závere včasného stredoveku bola silno ovplyvnená najmä rozšírením murárskej technológie s maltovým pojivom u obvodových opevnení a postupným zavádzaním prvkov aktívnej obrany. Táto zmena bola súčasťou ďalších spoločenských zmien, ktoré ovplyvnili charakter a funkciu hradov na prahu vrcholného stredoveku. Z doterajších poznatkov možno usúdiť, že k zásadným zmenám v obrannom charaktere hradov v Uhorsku začalo dochádzať už v priebehu 12. stor., kedy najvýznamnejšími, i keď nie jedinými hradmi v krajine, boli hrady župné (Fügedi 1986, 37).

K dôležitým príkladom kontinuity vývoja včasnostredovekého hradu a jeho postupnej premeny na hrad vrcholnostredoveký je župný hrad v Nitre. Jeho pretrvávajúci význam ako správneho sídla komitátu a od začiatku 12. stor. aj sídla obnoveného biskupstva dokladá výskumami zistená modernizácia zastaralej včasnostredovekej fortifikácie. Starší komorový val zanikol požiarom, a to pravdepodobne už počas mocenských zápasov o trón v 60. rokoch 11. stor, pričom viac nebol obnovený. Najneskôr v 1. pol. 12. stor. ho nahradili modernou kamennou hradbou s maltovým pojivom. Unikátne zachovaná hradba šírky 3,3 m mala murovanú ochodzu, podopieranú z vnútornej strany opornými piliermi, a bola zakončená predpršňou a cimburím. Z vnútornej zástavby hradu bol zachytený zvyšok sakrálnej stavby v južnej časti dnešného sakrálneho komplexu, ako aj torzá dvoch murovaných, pravdepodobne obytných objektov (Bednár–Staník 1993, 132; Bednár–Fusek 1998, 136–137).

Využitie včasnostredovekej fortifikácie z 11. stor. pri prestavbe na „kamenný hrad“ doložil aj zisťovací archeologický výskum na Michalovom vrchu v katastri Kolačna. Tento v písomných prameňoch neuvádzaný hrad bol vybudovaný na tiahľom vrchole kremencového vrchu, nad významnou horskou komunikáciou z Požitia via na Ponitrie.⁴ Podľa sprievodných nálezov bol v rozmedzí 12.–1. pol. 13. stor. vnútorný včasnostredoveký val nahradený murovanou hradbou. Táto mohutná hradba dosahujúca šírku 4,3–4,8 m pozostávala z vonkajšej i vnútornej časti murovanej z kameňa na maltu a z jadra vyplneného hlinou. Vymedzovala pozdĺžny areál hradu s rozmermi cca 100×20 m, v ktorého kratších stranách boli zistené zvyšky kamenných kvadratických veží (Ruttkay 1981, 410, 414). Väčšia severná veža s rozmermi 13,6×10 m stála v najvyššej polohe tiahleho vrcholového hrebeňa a nebola včlenená do obvodového opevnenia. Menšia južná veža s rozmermi cca 12×11 m svojou polohou kontrolovala prístupovú komunikáciu, ktorá pravotočivo prekonávala hradný vrch. Z ďalšej zástavby sa predpokladá cisterna pred južnou vežou, pričom terénna konfigurácia naznačuje aj ďalšiu zástavbu pri východnom úseku hradby. Veľká rozloha hradu a jeho zástavba napovedá vysoko postaveného majiteľa. Autor výskumu, A. Ruttkay, ho aj vzhľadom na doloženú kontinuitu vývoja od 11. stor. pokladá za špánsky hrad, v ktorom

Obr. 5. Kolačno – pôdorys zvyškov hradu na Michalovom vrchu. Zameranie a kresba: M. Bóna, čierno vyznačené nálezy murív podľa A. Ruttkaya 1981.

sídlili kráľovskí správcovia Oslianskeho dištriktu (1981, 420–421; 1999, 21). Najnovší historický výskum ale ponúka odlišný pohľad na vznik a funkciu tohoto hradu. Rozbor vlastníckych pomerov v najbližšom okolí hradu, doloženie zemepanskej fundácie blízkeho benedikťánskeho opátstva v Klíži a jeho založenie v priebehu 2. pol. 12. stor. umožňujú stotožniť fundátora kláštora práve so stavebníkom hradu. Týmto mohol byť len jeden z tunajších významných rodov, akým boli predkovia šľachticov z Krásna alebo Šimoniovci, odvádzajúci svoj pôvod z rodu Hunt-Poznanovcov, ktorí vlastnili v okolí rozsiahle majetky (Lukačka 1982, 79; Valachová 2001, 22–23).⁵

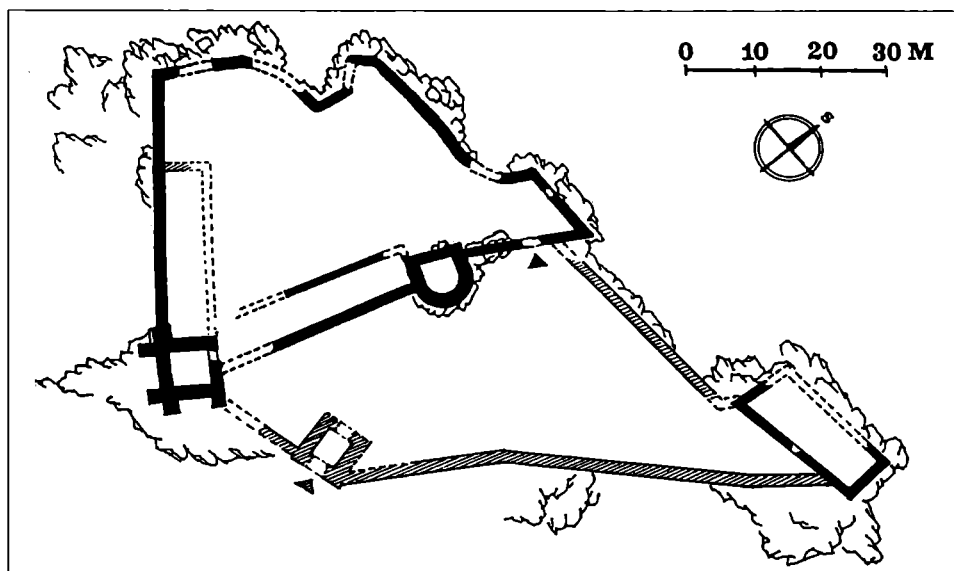
Lokalizácia opevneného správneho sídla Oslianskeho dištriktu ale naďalej nie je uspokojivo doriešená. Územný rozsah oslianskeho správneho obvodu umožňuje predpokladať existenciu správneho sídla priamo v Oslanoch alebo v ich najbližšom okolí, ako tomu nasvedčuje aj listina z r. 1254, v ktorej sa uvádza „Iwanka ...officialis noster de Ozlan“ (Györffy 1966, 465; Valachová 2001, 23). M. Mišík predpokladal polohu sídla buď na mieste hradiska v Čereňanoch alebo v mieste zaniknutého kaštieľa v dnešnej Hornej Vsi, pôvodných „Horných Oslanoch“ (1965, 14; Györffy 1966, 440). Obe polohy ale neboli doteraz skúmané. „Horné Oslany“ sa nachádzajú priamo na dôležitej cestnej spojnici Ponitria s Pohroním a v tejto súvislosti je potrebné upozorniť na zmienku o „lapis Mihalwara“, ktorá ako metačný bod vystupuje v metácii Oslian z r. 1329 (MOL DL 90593). Táto v teréne zatiaľ neidentifikovaná lokalita sa podľa znenia listiny nachádza v horskom pásme Vtáčnika – severovýchodne od Hornej Vsi. Podľa označenia by mohla indikovať zaniknutý výšinný hrad s možnosťou kontroly údolia so spomenutou komunikáciou a tvorí tak jednu z možností pre lokalizovanie zaniknutého opevneného sídla oslianskeho dištriktu.

Doterajšími výskumami doložené nahradenie zastaralých valov včasnostredovekých fortifikácií murovanými kamennými hradbami v priebehu 12.–1. pol. 13. stor. tvorí jednu zo zásadných zmien v obrannom charaktere vrcholnostredovekého hradu. Práve požiaruvzdorná murovaná hradba mohla najlepšie odolávať súdobým dobývacím technikám útočníkov, čo bolo zrejme aj hlavnou príčinou toho, že hrady v Nitre a nad Kolačnom neboli počas tatárskeho vpádu v r. 1241 dobyté. Skromné poznatky o vnútornej zástavbe týchto hradov zatiaľ len naznačujú jej zotrúvajúcu pasívnu úlohu pri obrane hradného komplexu, pričom nosnú úlohu v obrane naďalej zohrávala obvodová hradba.

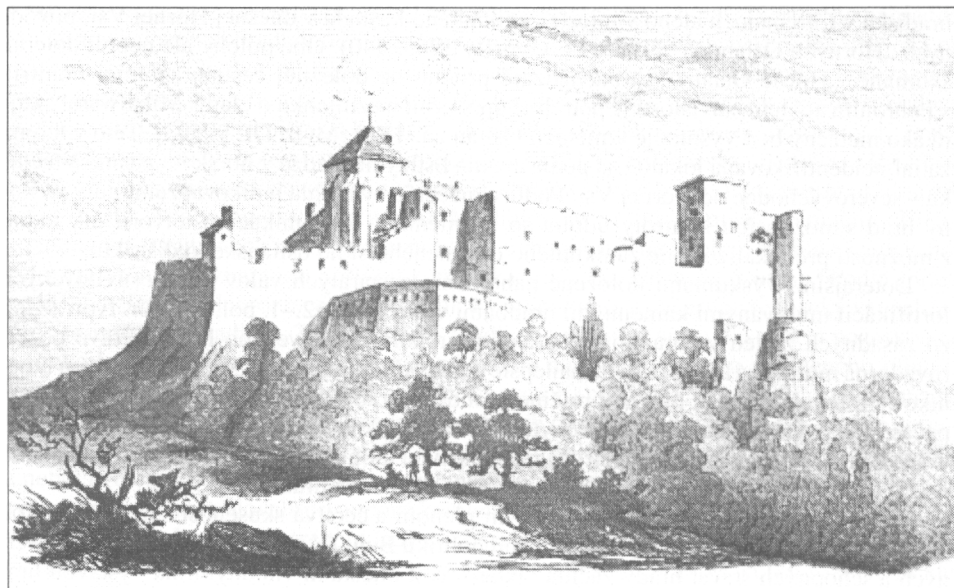
Otras v kráľovstve spôsobený tatárskym plenom a čerstvá skúsenosť s nedobytnosťou „kamenných hradov“ zmenili centralizačnú politiku Belu IV. voči magnátom. Svojich verných a schopných stavať hrady začína obdarovávať miestami vhodnými na výstavbu hradov s podmienkou ich výstavby a údržby, pričom tieto objekty mali slúžiť na „ochranu ich osôb a na prospech krajiny“ (Fügedi 1986, 50–51). Táto často nátlaková politika umožnila

popredným magnátom nielen budovanie hradov, ale aj získavanie rozsiahlych majetkov v ich okolí, príjmy z ktorých tvorili kompenzáciu nákladov na výstavbu hradov, ako aj dôležitý zdroj na ich údržbu.

K jedným z popredných mužov z bezprostredného okolia kráľa patrila aj Andrej, syn Ivanku z rodu Hunt-Poznanovcov, ktorý sa počas vpádu Tatárov zaslúžil o záchranu kráľovho života. Andrej nesprevádzal kráľa pri jeho anabáze do Dalmácie, ale zostal doma.

Obr. 6. Hrad Gýmeš – rekonštrukcia pôdorysu hradu na konci 14. stor. s vyznačením murív z 13. stor. (čierne) a 14. stor. (šrafované). Kresba: M. Bóna.

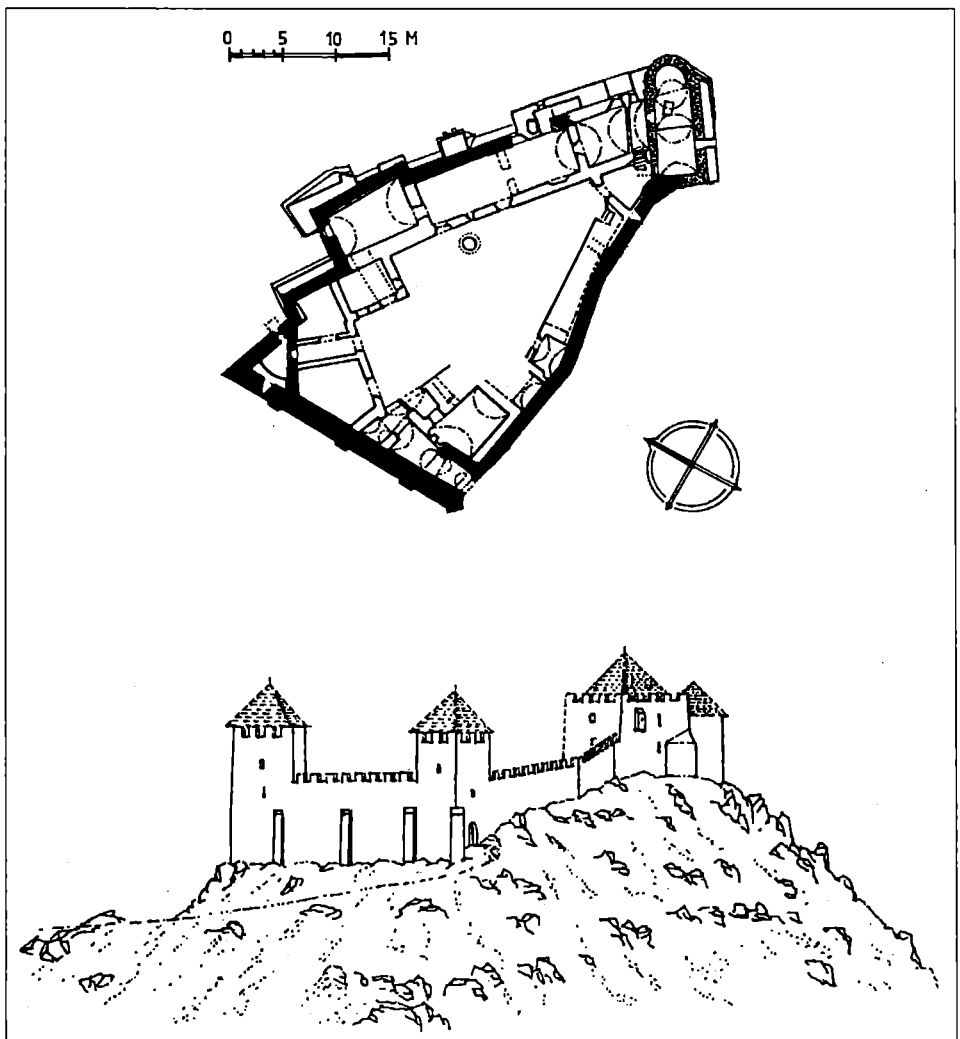
Obr. 7. Hrad Gýmeš od juhu na kresbe z r. 1857 podľa staršej predlohy.

Postaral sa o výstavbu hradu Zniev v Turci, kde sa prechodne zdržiaval aj kráľovič Štefan, a následne aj hradu „Dyvenkuy“ na zdedenom pozemku „Gymes“, ležiacom na hranici Tekova a Nitry (Fügedi 1977, 136, 206–207; CDSI II, 223, č. 320). Jeho snaha o vytvorenie celistvého majetkového celku v okolí hradu je evidentná z viacerých kráľových donačných listín dokladajúcich postupné vytváranie panstva v priebehu 2. pol. 13. stor. (Kristó 1973, 57–60). Kráľova podpora vychádzala nielen z funkcie hradu, založeného „pro tutela regni nostri“, ale aj z jeho spoľahlivosti osvedčenej v bojoch proti českému kráľovi Přemyslovi Otakarovi II, kedy „hrad neutrpel žiadne škody“ a jeho majiteľa „strážili mier a pokoj v kraji a kráľovstve“ (Fügedi 1977, 136; 1986, 73). Hrad, spomínaný po prvýkrát v r. 1253, postavili na vrchole kremencového brala v južnom výbežku Tribečského pohoria.⁶ Poloha umožňovala široký priehľad do údolia horného Požitavica s diaľkovými komunikáciami. Najvyššie miesto brala vymedzili pre hranolovú obytnú vežu 9,4×9,7 m tvoriacu dominantu hradného areálu.⁷ Postupne na vežu napojili dodnes zachované hradobný múr, ktorý bol zakončený ochodzou a cimburím a vymedzoval areál hradu nepravidelného trojuholníkového pôdorysu so stranami 70, 56 a 72 m (Bóna 1996, 28). Spolu s hradbou postavili ďalšiu vežu podkovovitého pôdorysu, nachádzajúcu sa nad vstupom do hradu a medzi obe veže včlenili palác. O existencii týchto objektov sa dozvedáme aj z listiny z r. 1295 vydanéj z príležitosti deľby hradu medzi Andrejovými synmi, v ktorej sa ako ďalšia súčasť hradného areálu uvádza aj stará cisterna a sýpka (Bártfai 1910, 32–34; Fügedi 1977, 137; 1986, 82, 116; Györfy 1998, 392–393). Včlenenie veží do obvodovej hradby na strane prístupu a ich vysunutie za okraj hradby odzrkadľuje už aktívnu úlohu týchto objektov pri obrane hradného komplexu, čo je novým znakom vrcholnostredovekých hradov. Tiež poloha paláca medzi vežami je v 13. stor. zriedkavá a rozšírená najmä v nasledujúcom 14. stor. Ďalšou zaujímavosťou je, že podľa spomínanej deľby si najzámožnejší z Andrejových synov, župan Tomáš, vymedzil blízku skalú vedľa hradu „ku stavbe vlastného hradu“. Jeho zvyšky v podobe paláca lichobežníkového pôdorysu 23–24×10 m sú dodnes viditeľné vo vzdialenosti 32 m na východ od areálu pôvodného hradu. Na sklonku 13. stor. tak ku pôvodnému hradu pribudol ďalší, samostatne stojaci celok. Takýto hrad do konca 13. stor. slúžil záujmom kráľovstva, pričom Andrejovi potomkovia sa do konca storočia stali majiteľmi vyše 30 obcí a majetkov zoskupených predovšetkým po oboch brehoch strednej a hornej Žitavy (Kristó 1973, 57–60).

K ďalším hradom na skúmanom území, postaveným krátko po tatárskom vpáde, patrí Uhrovec. Tento neskororománsky hrad bol vybudovaný v južnom pásme Strážovských vrchov, na vrchole strmého kopca umožňujúceho široký priehľad do údolia Bebravy. Lokalita sa nachádza mimo hlavných cestných ťahov, no predpokladáme, že popod hrad viedla lokálna horská komunikácia pokračujúca cez horský masív až do údolia Nitrice. O výstavbu hradu sa najneskôr v 60. rokoch 13. stor. pričínili trenčiansky župan Báš z rodu Hunt-Poznanovcov.⁸ Povrchovým architektonickým prieskumom hradnej zrúcaniny sa zistilo, že tento pomerne malý hrad ohraničovala murovaná obvodová hradba vymedzujúca areál trojuholníkového pôdorysu so stranami 26, 56 a 40 m. V jeho nárožiach boli situované tri vežové stavby: oproti smeru prístupu orientovaná veža trojuholníkového pôdorysu, menšia hranolová veža nad vstupom a pravdepodobne obytný vežový objekt na najvyššom mieste skalného brala, ku ktorému ešte v priebehu 2. pol. 13. stor. pristavali románsku kaplnku (Bóna–Horanský–Lukačka 1999, 13–15).⁹ Do roku 1285 sa Bášovi a jeho synovi Petrovi podarilo vytvoriť hradné panstvo zaberajúce celé ľavobrežie Bebravy v priestore od Bánoviec nad Bebravou až po Šípkov. Okrem novoosídleného Uhrovskeho Podhradia ku hradu patrilo ďalších 10 starších dedín (Borsa 1987, 118, č. 3936; Fekete 1941, 82).

Zaujímavá situácia vznikla v priebehu 2. pol. 13. stor. na hornej Nitre. Tu v dôsledku majetkovej deľby medzi príslušníkmi bínskej vetvy Hunt-Poznanovcov pribudol k ich staršiemu Bojnickskému hradu ďalší – len 4 km vzdialený hrad v Prievidzi.

Bojnický hrad svojou polohou zrejme nadviazal na včasnostredovekú fortifikáciu (Bialeková 1992, 100) a mohol byť postavený najskôr Kazimírom, krátko po tatárskom vpáde,

Obr. 8. Hrad Uhrovec – pôdorys hradného jadra s vyznačením murív z 2. pol. 13. stor. podľa M. Bónu–P. Horanského 1999 a rekonštruovaný juhozápadný pohľad na konci 13. stor. Kresba: M. Bóna.

keďže na sklonku 13. stor. sa spomína v majetku jeho synov (Fügedi 1977, 102). Tento malý kamenný hrad oválneho pôdorysu s osami cca 27 a 35 m zaberol vrchol travertínovej kopy. Táto poloha poskytovala dobrý priehľad do údolia Nitry a kontrolu bočnej horskej komunikácie vedúcej popod hrad ďalej do údolia Nitrice. Nedávnym hĺbkovým výskumom sa podarilo odкрыť aspoň časť obvodovej kamennej hradby s murovanou ochodzou zakončenou predprsňou a cimburím, ako aj zvyšky mladšieho gotického paláca pristavaného k hradbe na východnej strane nádvorja (Remiášová–Malečková–Bóna 1997, 13; Katkin–Bóna 2000b, 54–55).

O susednom Prievidzskom hrade sa po prvýkrát dozvedáme v r. 1276, kedy sa ho z rúk Kazimírovho syna Petra neúspešne pokúšal dobyť kráľ Ladislav IV. (Borsa 1961, 174).¹⁰ Presná poloha hradu a ani jeho podoba zatiaľ nie sú známe. Predpokladá sa, že stál na Mariánskom vršku nad mestom, v blízkosti stojaceho románskeho kostola P. Márie (Mišík 1965, 13). Táto skalnatá poloha by umožňovala panoramatický priehľad do údolia Nitry,

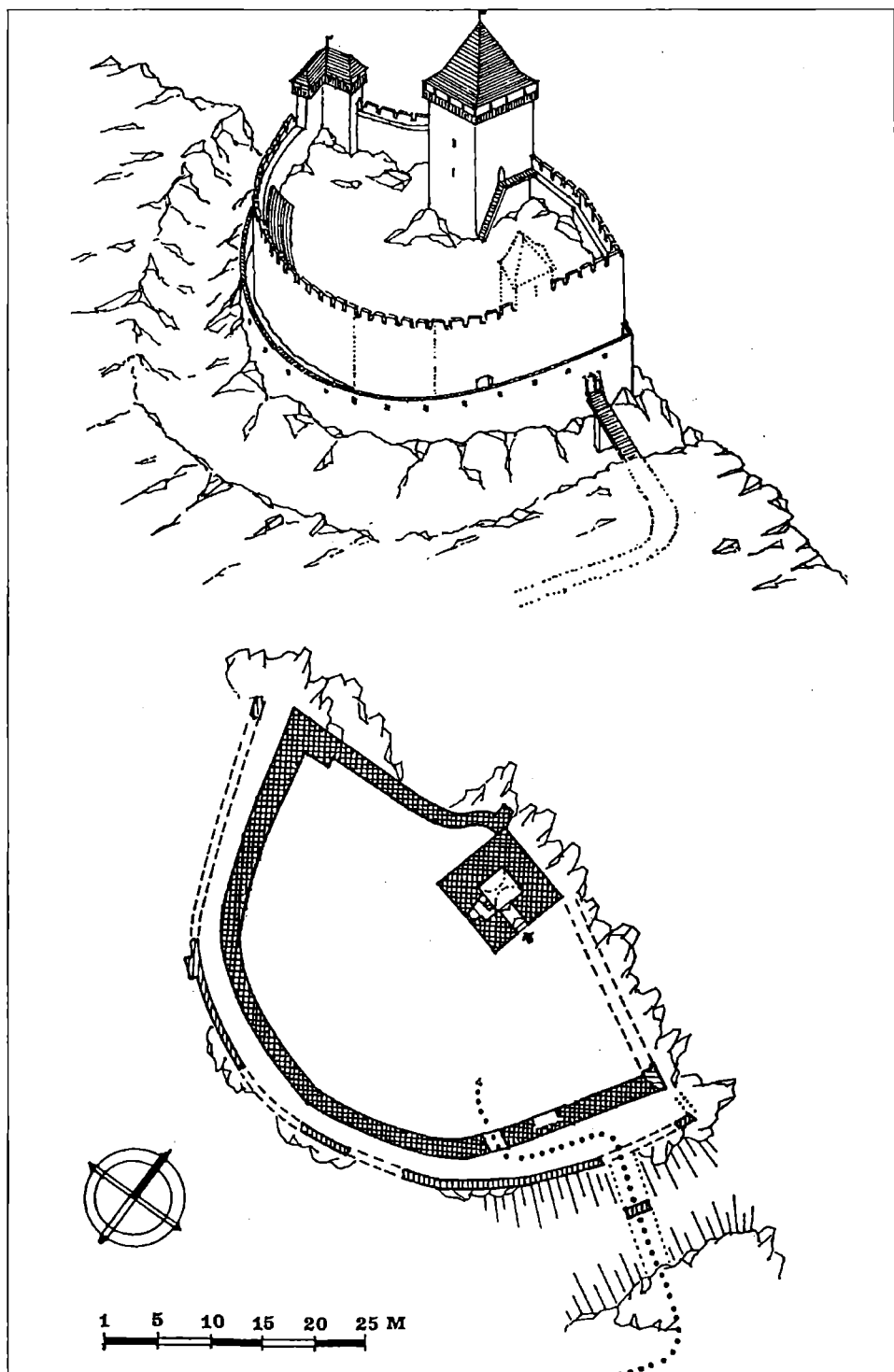
optický kontakt s Bojnickým hradom a tiež kontrolu dôležitej komunikácie z Ponitria do Handlovej a ďalej na Pohronie. Doteraz sa preskúmala len homolovitá vyvýšenina južne od kostola, kde boli zistené zvyšky malého strážneho, pravdepodobne vežového objektu z 13.–14. stor. (Ruttkay 1965, 206–207; Fackenberg 1965, 70; Bialeková 1992, 115). Hradné domény Bojníc a Prievidze sa do konca 13. stor. sformovali tak, že 11 obcí na ľavobreží rieky Nitry severne od Novák a v povodí Handlovky pripadlo hradu v Prievidzi a Bojniciam zostalo 7 obcí na pravom brehu Nitry a v celej Pravnianskej kotline.

Vyšehrad kontrolujúci horský prechod z hornej Nitry do Turca zostal v priebehu 13. stor. v majetku Diviackovcov. Ich tunajšiu majetkovú doménu, ktorej vývoj sa zavŕšil v 2. pol. 12. stor., na turčianskej strane zlikvidoval kráľ Belo IV. medzi r. 1235–40. Opevnené sídlo na Vyšehrade ale naďalej zostalo v ich vlastníctve a plnilo funkciu občasného refúgia, ako to tiež doložil archeologický výskum (Remiášová 1998, 82). Z iniciatívy Diviackovcov však naďalej prebiehalo doosídľovanie na nitrianskej a turčianskej strane Vyšehradu aj v priebehu nasledujúceho storočia (Lukačka 1992, 43–52). Pretrvávajúci význam hradu dosvedčuje aj písomne doložená existencia kostola P. Márie v areáli Vyšehradu v r. 1258 (Lukačka 1992, 44). Jeho zvyšky sú stotožňované s nálezom kamennej architektúry, nachádzajúcej sa z vonkajšej strany južnej časti opevnenia (Remiášová 1998, 79, 82). Čo sa týka charakteru hradu vo vrcholnom stredoveku, doterajšie výskumy doložili len prežívajúce drevozemného typu fortifikácie.

V posledných dvoch deceniách pribudli na skúmanom území 3 nové hrady. Pravdepodobne najstarším z nich je Topoľčiansky hrad, ktorého majetková doména sa začala formovať už po r. 1243. Vtedy tu Matúš Čák na základe donácie získal prvé majetky. Spolu s bratom Petrom tu postupne vytvorili dva samostatné majetkové celky, ktorých spojením vznikol územný základ rodiačeho sa panstva s 10 obcami, z ktorých Topoľčany spočiatku tvorili hospodárske centrum. Završením tohoto procesu bola výstavba kamenného hradu, ktorý vzhľadom na morfológiu terénu situovali excentricky na okraj panstva (Lukačka 1998, 133). Vápencové bralo vo východných výbežkoch Považského Inovca s dobrým výhľadom

Obr. 9. Hrad Uhrovec od juhovýchodu. Foto: M. Bóna 19/97.

Obr. 10. Hrad Topoľčany – perspektívna a pôdorysná rekonštrukcia hradu okolo pol. 14. stor. Kresba: M. Bóna.

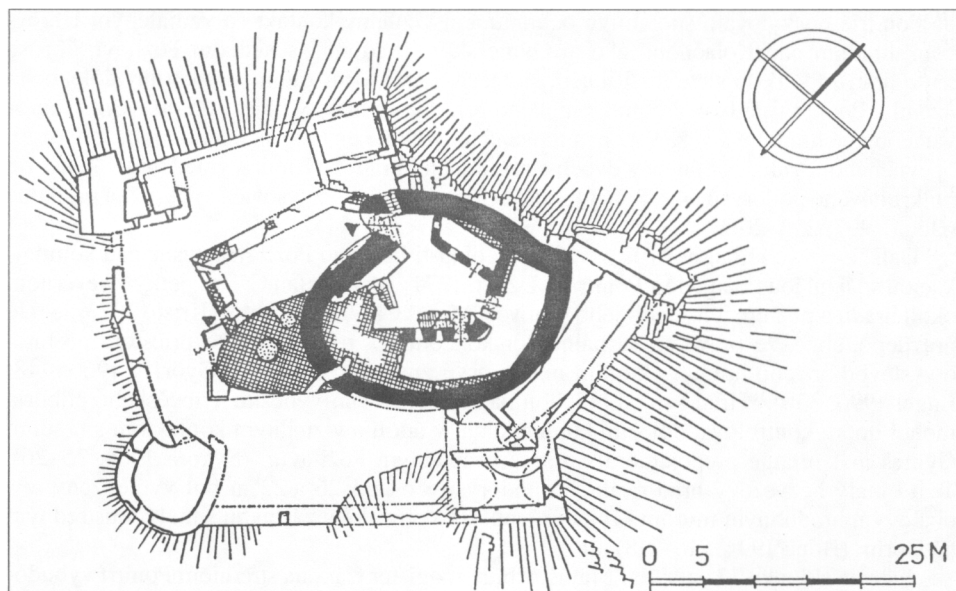
na Ponitrie poskytovalo spoľahlivú ochranu a aj vizuálny kontakt so vzdialeným Uhrovcom, hradom nad Kolačnom, ako aj Gýmešským hradom v susednom Požitaví, čím sa tento hrad zapojil do siete fortifikácií, slúžiacich kráľovým záujmom ochrany dôležitého územia. Podľa výsledkov architektonického prieskumu hlavný objekt hradu tvorila murovaná obytná hranolová veža 9×9 m situovaná na vrchole ostrého skalného hrebeňa v úzadí opevneného areálu. Na ňu sa z dvoch strán napájajal hradobný múr vymedzujúci nádvorie polkruhového pôdorysu 54×33 m. Obranu celého komplexu zvyšovala aj okružná priekopa (Bóna 1997, 256–261).

Ďalší z nových hradov Hrušov vznikol v oblasti horného Požitavia, tesne nad komunikáciou spájajúcou Požitavie s Ponitriím. Už v r. 1274 získal Štefan Čák majetky v severnom okolí hradu a po ňom ich zdedil jeho synovec, Matúš Čák Trenčiansky (Kristó 1973, 18). Je pravdepodobné, že práve on sa najneskôr koncom 80. rokov v tomto priestore postaral o výstavbu nového hradu, o ktorom máme prvú zmienku v r. 1293 (Györffy 1966, 448; Engel 1996, 330).¹¹ Hrad svojou polohou na kremencovom výbežku Tribečského pohoria mohol dobre kontrolovať dôležitú komunikáciu v údolí a vizuálnym kontaktom s hradom Gýmeš mal priame prepojenie aj so severozápadným Požitavím (Sýkora 1968, 25–26). Tento malý bezvežový hrad oválneho pôdorysu s osami 26 a 22 m bol vymedzený tzv. obalovým hradobným múrom kryjúcim vnútornú obvodovú zástavbu s malým ústredným nádvorím (Bóna 1994, 216–218).

Ešte na sklonku 13. stor. dal Matúšov brat, magister Čák, na strednom Ponitří vybudovať Oponický hrad spomínaný v písomných prameňoch od r. 1300 (Fügedi 1977, 100). Hrad na skalnatej ostrohe v západných svahoch Tribečského pohoria umožňoval priamu kontrolu údolia Nitry a zároveň zabezpečoval ochranu jadra rozrastajúcej sa Matúšovej dŕžavy. Popod hrad viedla ďalšia cesta cez horský masív Tribča do Kostolian pod Tribečom a Ladíc, umožňujúc tak aj prepojenie s neďalekým Gýmešským hradom. Dominantou tohto pomerne malého hradu bola obranná valcová veža s britom, chrániaca hradbou vymedzený areál nádvoria s predpokladaným palácom. Spočiatku ku hradu patrili len dve blízke obce, avšak neskôr k panstvu Matúš násilne pripojil aj majetky Nitrianskej kapituly v blízkych Súlovciach (Bóna–Plaček–Lukačka 1998, 19–20).

Obr. 11. Hrad Topoľčany od juhozápadu. Foto: M. Bóna IV/94.

Obr. 12. Hrad Hrušov – pôdorys jadra a 1. predhradia s vyznačením murív z 13. (čierne) a 14. stor. (krížkované). Kresba: M. Bóna.

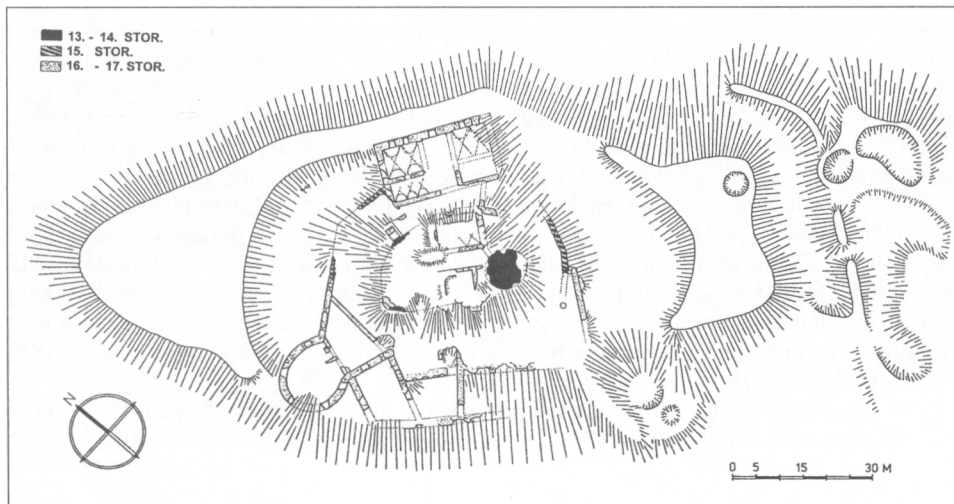

Obr. 13. Hrad Hrušov od severu na fotografii z r. 1917. Zo zbierky p. Vodrážku.

Do konca 13. stor. sa kráľovými donáciami pre vplyvných veľmožov a následnou výstavbou súkromných hradov slúžiacich v prospech obrany krajiny podarilo v skúmanom území dotvoriť sieť fortifikácií. Ich poloha umožňovala priamu kontrolu strategických komunikácií a vďaka vizuálnemu prepojeniu jednotlivých hradov sa mohla obrana územia v prípade nečakaného útoku rýchle skoncentrovať pomocou optických signálov. Týmto sa v skúmanej oblasti môže dokladovať naplnenie programu Belu IV. posilniť „obranu ľudu“

modernými kamennými hradmi. Avšak už na sklonku vlády kráľa Ladislava IV. (1272–90) drobenie kráľovských majetkov a výstavba súkromných hradov priniesli aj opačný efekt prejavujúci sa v oslabení ústrednej moci a v neprimeranom posilnení moci veľmožov (Fügedi 1986, 54, 93). Rastúca moc šľachty a jej uvedomenie si mocenského významu hradov vyvolávali následný vznik nepovolených hradov a smerovali k feudálnej anarchii.

Práve spomínané Topoľčianske panstvo na Ponitří sa stalo základom mocenského vzostupu Matúša Čáka Trenčianskeho. Jeho moc sa výrazne posilnila po r. 1296, kedy sa stal palatínom a získal Trenčiansky hrad, pričom pomocou intríg v zápasoch o trón sa čoskoro stal majiteľom väčšiny územia dnešného Slovenska. Násilím nadobudnuté územia si rozde-

Obr. 14. Hrad Oponice – pôdorys so stavebnou etapizáciou podľa M. Bónu–M. Plačka 1998.

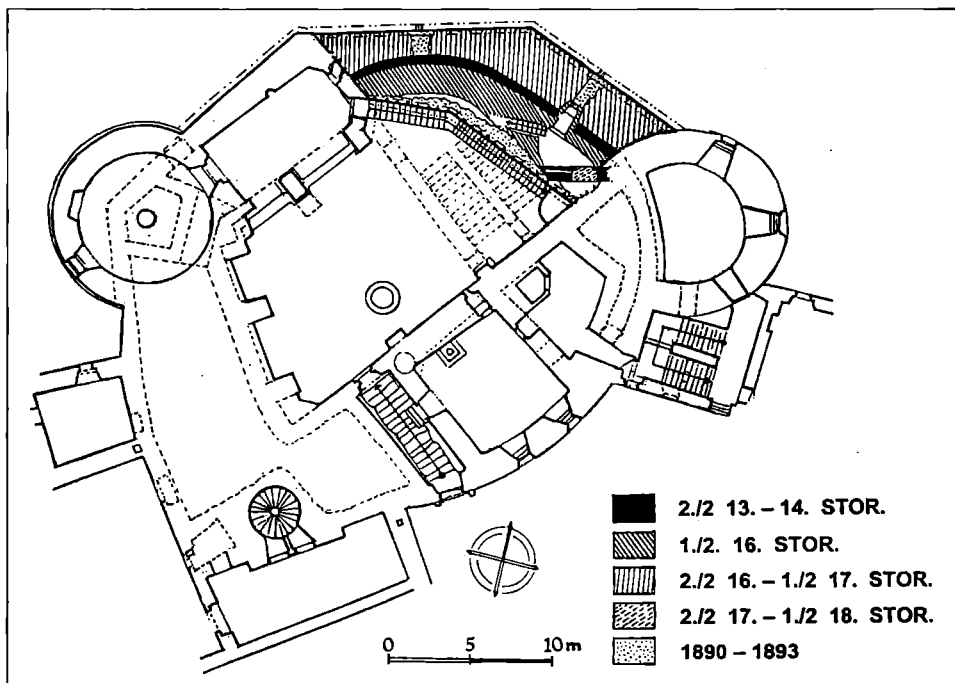

Obr. 15. Hrad Oponice od juhu na fotografii zo začiatku 20. stor. Zo zbierky E. Siebertovej.

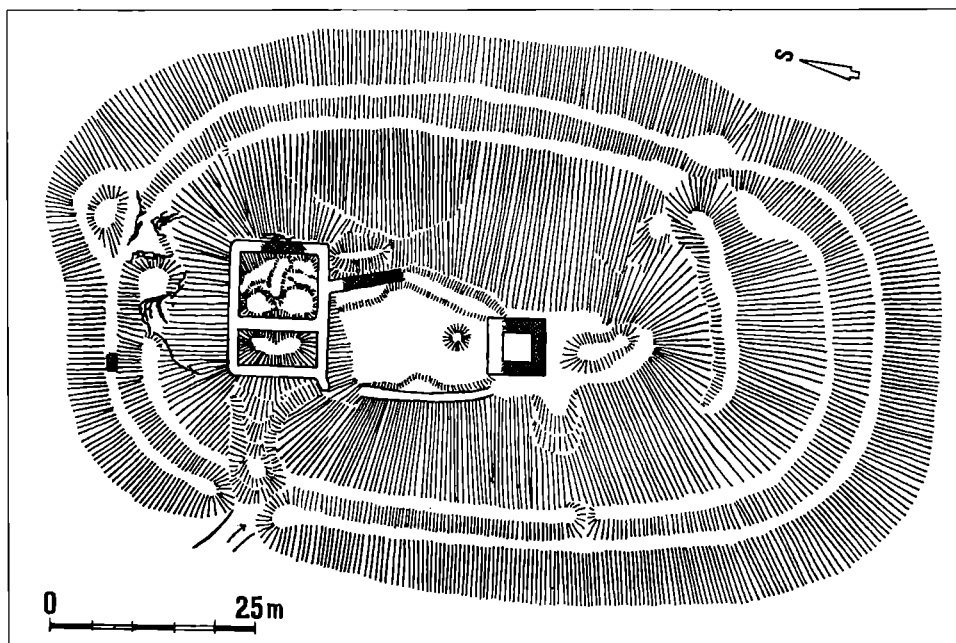
lil na provincie podľa jednotlivých hradov, kam dosadil svojich kastelánov (Fügedi 1986, 98–99).

V období Čákovej expanzie v skúmanom území došlo aj k narušeniu majetkovoprávnych pomerov v bezprostrednom okolí hradu nad Kolačnom. To umožňuje predpokladať, že aj výskumom doložený zánik hradu požiarom súvisí práve s uvedenými násilnými udalosťami pred r. 1293, kedy sa už lokalita uvádza ako „Haradische“ (Valachová 2001, 23–24; Ruttkay 1981, 414, 416). Ešte predtým sa v r. 1285 Matúš násilnou výmenou zmocnil hradu Uhrovec (Borsa 1987, 118, č. 3936), pred r. 1299 zaujal majetky Diviackovcov a ich Vyšehrad a v r. 1299 hrady v Bojniciach i v Prievidzi. Okolo r. 1300 získal za nejasných okolností aj hrad Gýmeš (Kristó 1973, 59–60) a pred r. 1317 zaujal biskupský hrad v Nitre (Engel 1996, 378), čím na vyše 20 rokov ovládol prakticky celé skúmané územie spolu s hradmi, do ktorých dosadil svojich kastelánov. Toto obdobie anarchie po prvýkrát ukázalo extrémne dôsledky rozvratu kráľovskej moci, kedy sa pôvodne z kráľovej iniciatívy budované hrady s cieľom posilnenia obrany územia stali nástrojom odboja proti kráľovskej moci. Napriek sprievodným ničivým dôsledkom napätie situácie pre obyvateľstvo na hradných panstvách zaznamenávame aj Matúšove doosídľovacie aktivity, a to najmä na vyššie položených zalesnených územiach. Práve Matúšovej iniciatívy možno pripisovať vznik osád Lehôtka a Polianka pod Oponickým hradom (Lukačka 1982, 136) a pravdepodobne aj Čiernej Lehoty, Kabátovej Lehoty a Masnej Lehoty na Uhrovskom panstve (Lukačka 1985, 835), alebo Lehoty na severnom okraji Hrušovského panstva (Varsik 1929, 51). Výbojnou politikou Matúša sa zväčšil aj rozsah jednotlivých hradných panstiev. Napríklad doména Topoľčianskeho hradu sa viac než zdvojnásobila a za Matúša Čáka ju tvorilo až 25 dedín (Lukačka 1998, 137).

Po Matúšovej smrti (1321) sa všetky hrady v skúmanom území dostali do rúk kráľa Karola Róberta. Menovite kráľ vo svojej listine z r. 1323 konštatuje, že po Matúšovej smrti

Obr. 16. Hrad Bojnice – pôdorys hradného jadra s vyznačením skúmanej plochy podľa M. Remišovej–K. Malečkovej–M. Bónu 1997.

Obr. 17. Čierny hrad – pôdorysný náčrt podľa D. Menclovej z r. 1957.

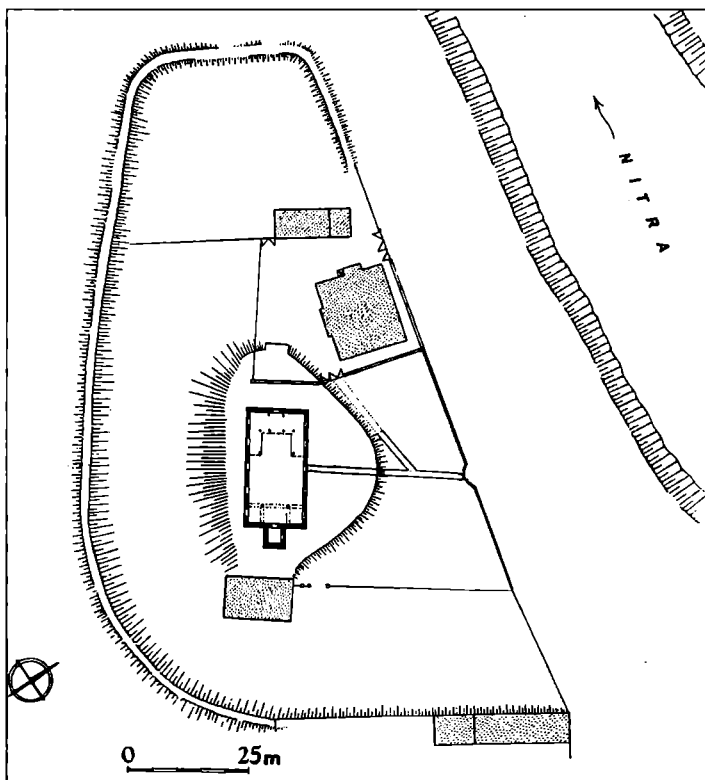
pre neho šopronský župan Mikuláš z rodu Gutkeled zaujal hrady Oponice, Bojnice, Prievdzu a Uhrovec (Sedlák 1987, 401). V niektorých prípadoch, ako napr. u Oponíc, bol hrad vydaný dobrovoľne bez boja. Nitriansky hrad kráľ hneď vrátil biskupovi (Engel 1996, 378), pričom hrad Vyšehrad svoju funkciu stratil a upadol (Remiášová 1998, 82). Rovnako zanikla aj funkcia hradu v Hradnej, ktorý sa už v r. 1329 označuje iba ako miesto, kde stál hrad: „locum castri Garadna“ (Fekete 1941, 67; Fügedi 1977, 178). Ostatné hrady si ponechal kráľ a spravoval ich pomocou svojich kastelánov.

V snahe zastaviť vzniknutý hospodársky úpadok v krajine začal kráľ uskutočňovať peňažnú reformu sprevádzanú podporou ťažby drahých kovov. Zlatonosné potoky v skúmanom území sa tak stali stredobodom zvýšeného záujmu. Už v r. 1347 kráľ Ľudovít povoľuje Mikulášovi z Topoľčianok ryžovať zlato na potokoch hrušovského panstva (Csánki 1925, 287), čím sa zvýšil význam aj samotného Hrušovského hradu. Kráľ si ho preto ponechal až do r. 1369, kedy ho daroval palatínovi Ladislavovi Opolskému (Csánki 1925, 284; Engel 1996, 330). Obransychopnosť hradu v priebehu 14. stor. zvýšili prístavbou mohutnej obrannej veže s britom, orientovanej oproti vyvýšenému skalnému hrebeňu a zároveň obranu prístupovej komunikácie zdokonalili malým preddvorím (Bóna 1994, 218–219). Získavaním drahých kovov na panstve stúpol aj význam tunajších komunikácií. Z dôvodu kontroly a vyberania poplatkov na dôležitej ceste vedúcej údolím Žitavy do Novej Bane vybudovali v 14. stor. na východnom okraji panstva pri Jedľových Kostoľanoch kamennú strážnu vežu. Dodnes zachovaná zrúcanina veže kruhového pôdorysu s vonkajším priemerom 8,1 m je situovaná na skalnom výbežku v ohybe stráženej komunikácie (Plaček 1990, 204, 208; Bóna 1993, 17–19). Hrad ku koncu 14. stor. často menil majiteľov. V r. 1387, keď sa „hrad s celým svojim opevnením a jeho budovami“ stal šľachtickým majetkom Ladislava zo Šároviec, sa po prvýkrát dozvedáme o rozsahu panstva. Patrilo k nemu celkom 14 obcí (Csánki 1925, 283–284).

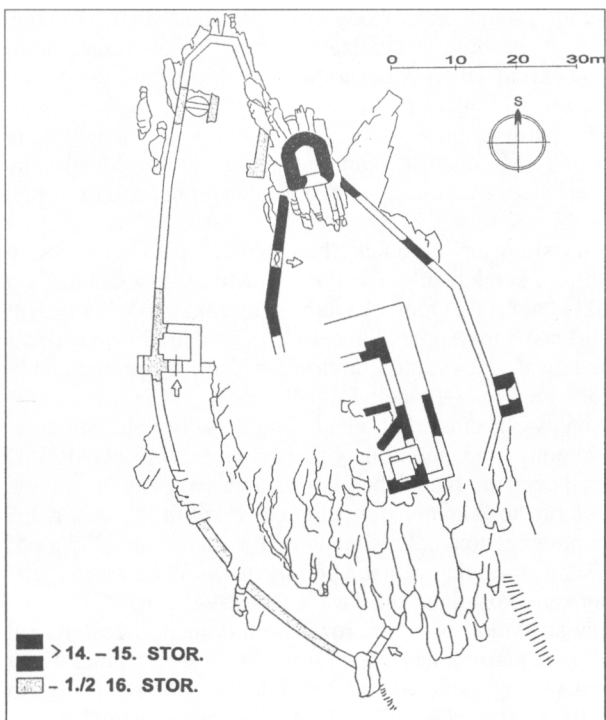
V súvislosti so získavaním zlata na potokoch Tribečského pohoria a s ochranou ryžovník sa predpokladá vznik ďalšieho, tzv. Čierneho hradu v hornom Požitaví (Rakovský

1969, 92). Tento doteraz neskúmaný a v písomných prameňoch neuvádzaný hrad bol postavený na výbežku východných svahov Tribečského pohoria s dobrým výhľadom do údolia Žitavy a s vizuálnym prepojením na Hrušovský a Gýmešský hrad, ako aj na neďaleký hrádok pri Veľčiciach. Obdobie výstavby a ani jeho stavebník nie je známy,¹² no donácia susednej obce Zlatno pre Marka a Jána, synov Báša z r. 1328 napovedá možnú šľachtickú fundáciu (OSKA, cap.6, fasc. 1, nr. 1). Na základe nálezov keramiky sa predpokladá jeho pomerne krátka existencia a zánik v priebehu 15. stor. (Hanuliak 1989, 236; Ruttkayová-Ruttkay 1991, 57–58; Menclová 1954b, 2).¹³ Oválny areál hradu s osami 90 a 47 m je vymedzený priekopou s vonkajším valom, na ktorom boli ešte v 50. rokoch 20. stor. viditeľné zvyšky muriva (Janšák 1930, 59, obr. 73–74; Menclová 1954b, 2). V strede na najvyššom mieste opevneného areálu bolo prieskumom D. Menclovej identifikované murované jadro hradu s čelnou hranolovou vežou 7×7 m na južnej strane, palácovou stavbou obdĺžnikového pôdorysu na strane severnej, pričom priehľbeň v priestore medziľahlého nádvorja napovedá cisternu (Menclová 1954b, 2; 1957). Tento zatiaľ vznikom a ani funkciou presnejšie nezaradený hrad mal zrejme len miestny význam, pričom svojou polohou umožňoval kontrolu lokálnej horskej cesty z Veľčíc, prechádzajúcej popod hrad ďalej cez horský masív až do Solčian na Ponitří.¹⁴

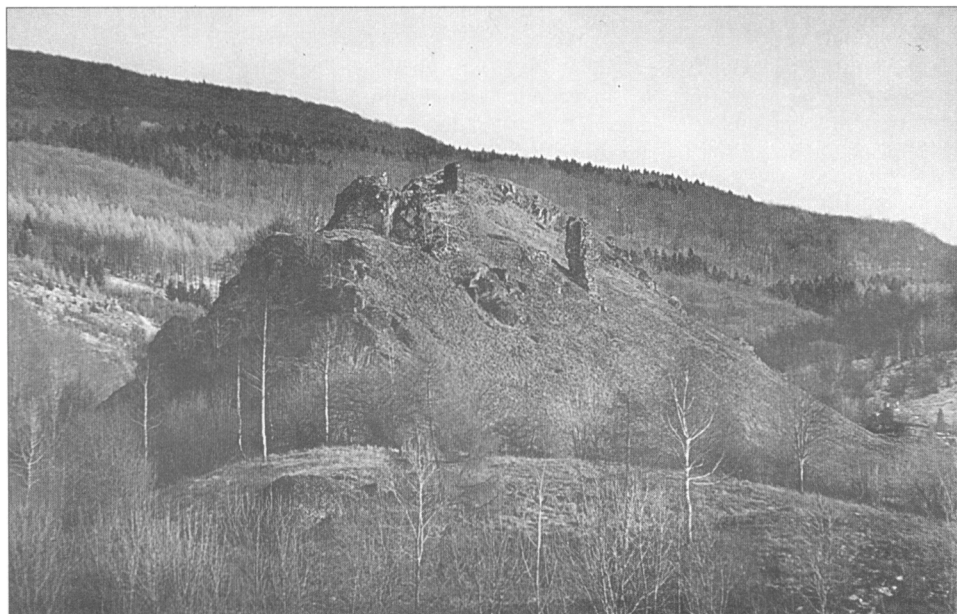
Susedný Gýmešský hrad zostal po smrti Matúša Čáka v majetku kráľa až do r. 1386, kedy ho kráľ vrátil späť do rúk Forgáčovcov. Ku hradným príslušenstvám vtedy patrilo až 44 obcí v Nitrianskej, Tekovskej a Ostrihomskej župe, čo svedčí o vzostupe významu tejto fortifikácie počas držby kráľovských kastelánov (Bártfai 1910, 107–109). Z architektonického prieskumu a písomných prameňov vieme, že už v priebehu 14. stor. bol hrad rozšírený

Obr. 18. Nitrianska Streda – pôdorys zvyškov hradu podľa zamerania PÚ Topoľčany v r. 1994. Kresba M. Bóna.

Obr. 19. Hrad Sívý Kameň – pôdorys so stavebnou etapizáciou podľa D. Menclovej z r. 1956.

Obr. 20. Hrad Sívý Kameň od západu. Foto: M. Bóna 20/01.

o východné predhradie, spájajúce dovtedy dva samostatne stojace hradné celky. Podľa opisu hradu v r. 1411 sa v predhradí nachádzali dve veže, palác a „ostatné stavby,“ pričom vo vnútornom hrade sa okrem veľkej veže spomínajú paláce a „ostatné stavby a stavby pripravované“ (MOL DI 58875; Fügedi 1977, 137).¹⁵

Neďaleký hrad v Nitre zostal v priebehu celého 14. stor. v majetku biskupa. Pre poškodenie sakrálnych stavby Matúšom Čákom sa medzi r. 1333–55 pristúpilo k novostavbe priestrannej gotickej katedrály, ktorá v sebe zahrnula aj starší neskororománsky kostol (Bednár–Staník 1993, 132–133).

Severne od Nítry situovaný Oponický hrad zostal v správe kráľovských kastelánov až do r. 1392, kedy ho do svojich rúk získali dcéry Mikuláša z Čeklísa s manželmi. Z nich Peter zo Stráží, zakladateľ rodu Oponickovcov, sa na základe deľby v r. 1395 stal majiteľom hradu spolu s príslušenstvom (App. okl. I, č. 103, 112). K hradu vtedy prislúchali len 4 obce, z čoho možno usudzovať, že význam hradu nevrátil a v priebehu 14. stor. si zachoval svoju rozlohu z 13. stor. (Bóna–Plaček–Lukačka 1998, 20–21).

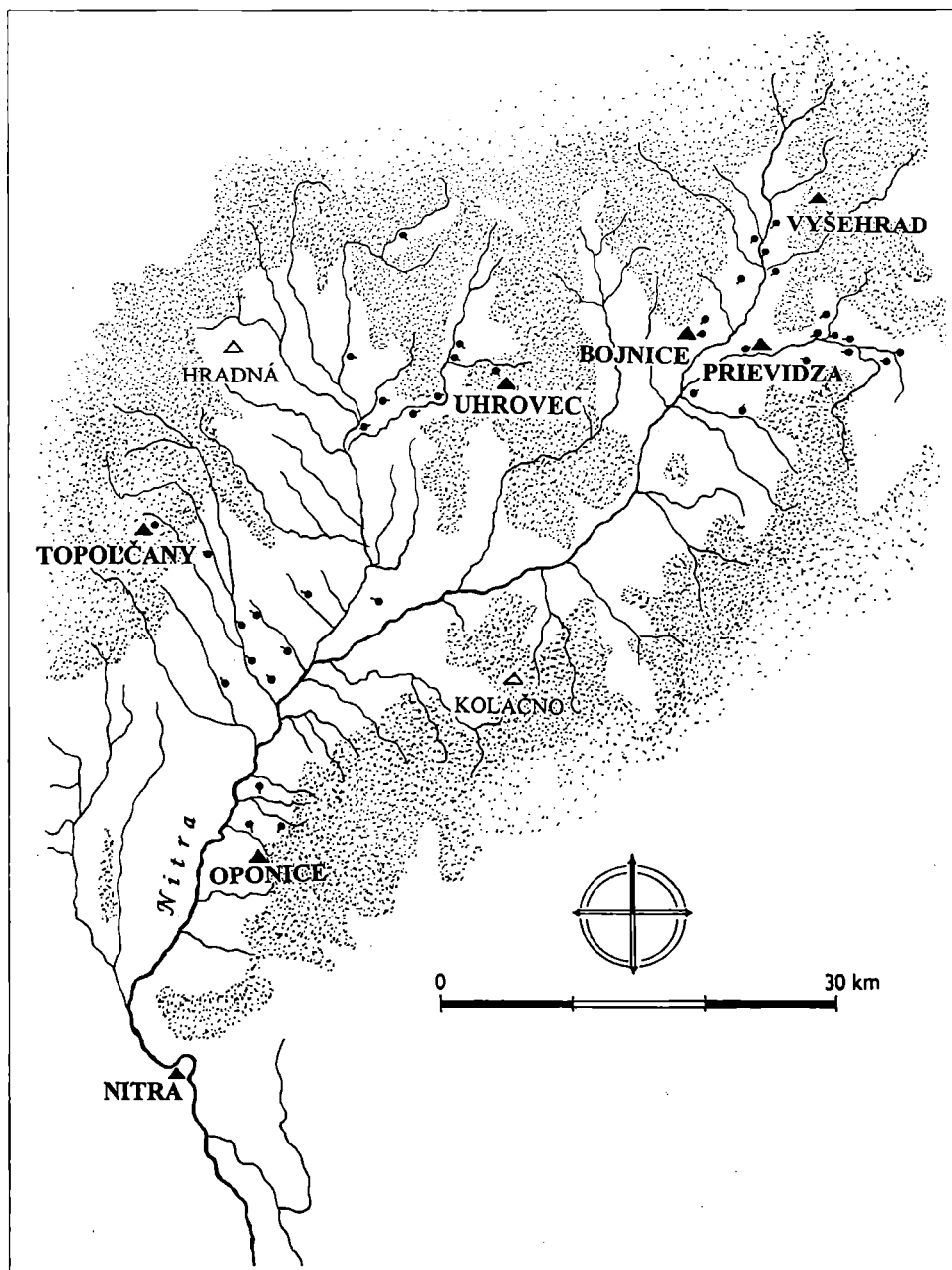
Neďaleko Oponíc, v Nitrianskej Strede, bol najneskôr okolo polovice 14. stor. vybudovaný nový nížinný vodný hrad, spomínaný po prvýkrát v r. 1399 (MOL DI 50 136; Lukačka 1982, 140). Tvoril centrum menšieho panstva a na svoje opevnenie využil meandrujúci tok rieky Nítry. Doteraz neskúmaná archeologická lokalita sa ešte v r. 1994 v teréne črtala vo forme valu, obopínajúceho areál oválneho pôdorysu s osami 135 a 65 m. V jeho strede sa zachovala vyvýšená akropola oválneho pôdorysu 45×30 m, ktorá v r. 1748 poslúžila ako stavenisko evanjelického kostola (Kollárová–Bóna 1994, 2, 6).¹⁶

Hrad Topoľčany so svojou pomerne rozsiahlou doménou zostal v rukách kráľa až do sklonku 14. stor. Rozsah panstva v priebehu storočia vzrástol takmer o polovicu, takže kým za Matúša Čáka k panstvu prislúchalo okolo 25 dedín, na konci vlády Anjouovcov sa tento počet vyšplhal až na 33 (Lukačka 1998, 137). K zmene vlastníctva hradu dochádza v r. 1389, kedy ho po krátkej držbe Ladislavom Opolským daroval kráľ synom bána Kóňu, Frankovi a Šimonovi zo Sečian (Engel 1996, 439–440). Pravdepodobne prechod hradu do súkromných rúk vyvolal vznik nového priestraného paláca, ktorý niekedy na prelome 14./15. stor. situovali vedľa veže a orientovali k prístupovej strane. Vežu pritom prestavali na čisto obrannú stavbu a jej obranu zvýšili vybudovaním klenieb a samostatnej schodiskovej komunikácie (Bóna 1997, 262).

Doosídlovacie aktivity v priebehu 14. stor. prebehli aj na území uhrovského panstva, ktorého doména sa v priebehu 14. stor. viac ako zdvojnásobila. V r. 1389 je evidovaných 24 obcí prislúchajúcich k hradnému panstvu (Lukačka 1985, 831, 833).

V priebehu 30. rokov 14. stor. došlo v južnej časti hornej Nítry ku zmene v organizácii hradných panstiev, ktoré spravoval kráľovský kastelán Ján, syn bána Gileta. Hrad v Prievidzi sa ukázal ako nadbytočný a postupne zanikol.¹⁷ Jediným centrom kráľovských majetkov na hornej Nitre zostal hrad v Bojniciach. Z iniciatívy jeho kastelánov sa v priebehu 14. stor. doosídliť pravnianska oblasť a záver Handlovskej kotliny nemeckými osadníkmi. Začiatkom 15. stor. k hradu patrili 3 mestá a 23 dedín (Lukačka 1985, 834, 836).

Integrovanie správy hornonitrianskych majetkov v Bojniciach vyvolalo potrebu nového centra pre zvyšky kráľovských majetkov na ľavobreží rieky Nítry a v Oslianskom dištrikte. S výstavbou nového hradu Sivý Kameň, spomínaného v listinách od r. 1352, sa začalo v priebehu 30. alebo 40. rokov 14. stor. iniciatívou bojnického kastelána Jána (Fügedi 1977, 151; Lukačka 1985, 836). Pre výstavbu hradu bola vybraná andezitová homola v severozápadných výbežkoch pohoria Vtáčnik, ležiaca oproti staršej včasnostredovekej fortifikácii (Bialeková 1992, 113–114). Poloha hradu umožňovala výborný pohľad do údolia Nítry a vizuálne prepojenie s neďalekým, 11 km vzdialeným Bojnickým hradom. Strohé poznatky o tejto takmer úplne zaniknutej a archeologicky neskúmanej lokalite (Bóna–Šimkovic 1991, 2) sa opierajú len o výsledky architektonického prieskumu D. Menclovej. Ešte v polovici 20. stor. autorka z najstaršej architektúry hradu identifikovala zvyšky obrannej hranolovej veže na najvyššom mieste brala a príľahlý palác. Veža bola podobne ako na

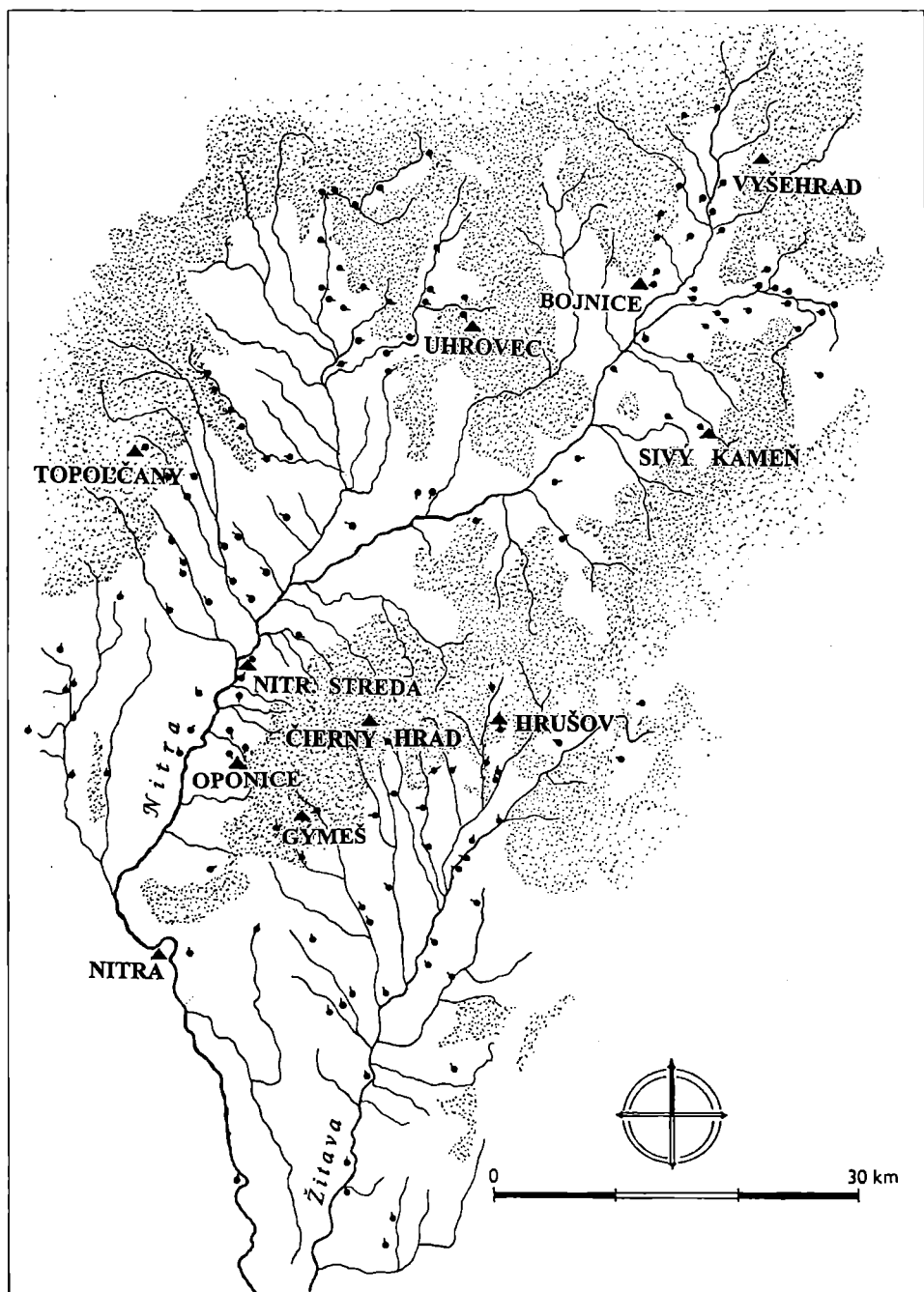

Obr. 21. Hrady horného Ponitria a ich príslušenstvá na konci 13. stor. (okrem Nitra). Kresba: M. Bóna.

Oponickom hrade situovaná oproti prístupovej komunikácii (Menclová 1955, 7). K hradu pôvodne patrilo len 6 obcí a do r. 1388 k nemu pribudli ďalšie dve.

V procese osídľovania i zdokonaľovania obrany skúmaného územia zohrali významnú úlohu aj ďalšie malé šľachtické panstvá, ktorých centrami sa stali menšie opevnené hrádky a šľachtické kúrie, ktoré sme z priestorových dôvodov do štúdie nezahrnuli.

Zo stručného načrtnutia problematiky úlohy hradov v procese osídlenia a obrany skú-

Obr. 22. Hradý horného Ponitria a Požitavia s príslušenstvami na konci 14. stor. (okrem Nitry). Kresba: M. Bóna.

maného územia možno vyvodíť aspoň niektoré zovšeobecňujúce závery. Najintenzívnejšiu formotvornú úlohu včasnostredovekých hradov pre okolité osídlenie možno zaznamenať v období Veľkej Moravy a v počiatočoch uhorského štátu. V ďalšej etape budovania vrcholnostredovekých hradov v priebehu 13.–14. stor. už nie je úloha hradov z hľadiska doosídľo-

vania taká zreteľná, pretože väčšina z nich vzniká v regiónoch, kde už bolo osídlenie dávnejšie sformované. Aj napriek tomu nemožno poprieť stabilizačnú funkciu hradov na okolité vidiecke osídlenie. Nové hrady, ktoré zväčša so súhlasom kráľa vybudovala tunajšia šľachta, nevyhnutne na seba viazali potrebné hospodárske zázemie. Na uvedených príkladoch je preukázaná zjavná snaha hradných majiteľov o zveľadovanie a zaokrúhľovanie hradných domén. Tie predstavovali nielen pozemkové vlastníctvo, ale i moc nad poddanými, čím sa zvyrazňovala aj úloha hradov ako nástroja výkonnej politickej moci (Fügedi 1986, 62). Hrad zároveň tvoril bezpečné úložisko cenností, donačných listín a ako je známe z viacerých mladších listín z nepokojných čias 15. stor., hrad v čase ohrozenia tvoril útočisko aj pre šľachtu z blízkeho okolia. Tiež samotná prítomnosť hradu s vojenskou posádkou vplývala na bezpečnosť okolia tým, že odrádzala od útokov nepriateľa, a tak počas vojen zvyšovala bezpečnosť pre obyvateľov okolitých obcí.

Obrana skúmaného územia hradmi vo vrcholnom stredoveku nadviazala na sieť včasnostredovekých hradov a rozširovaním počtu nových hradov sa zdokonaľovala obrana strategických ciest a území. Veľký dôraz sa vo vrcholnom stredoveku kládol na ostrožnú polohu stavenísk, čo umožňovalo zvýšenie pasívnej obrany samotného hradného areálu. V miere, akú nám poskytujú doterajšie poznatky, možno sledovať aj postupné zdokonaľovanie aktívnej obrany hradných areálov, a to či už formou včlenenia vežových objektov do obvodových hradieb (Uhrovec) alebo tiež vysunutím veží pred líniu hradobného múru (Gýmeš). Preukázané vzájomné vizuálne prepojenie susediacich hradných lokalít dokladá, že pôvodne tvorili navzájom „komunikujúci“ jednotný obranný systém budovaný po tatárskom vpáde z kráľovej iniciatívy. Na druhej strane vznik množstva nových hradov výrazne posilnil moc feudálov, čo postupne oslabilo a rozvrátilo ústrednú moc kráľovstva a prinieslo opačný výsledok. Zmena vlastníckych pomerov v období anarchie a následnej normalizácie, kedy dochádza k rozsiahlej reorganizácii kráľovských majetkov, zásadne ovplyvnila funkciu a význam jednotlivých hradov. Dôsledky týchto zmien môžeme v skúmanej oblasti sledovať v podobe zániku niektorých hradov a vzápätí vytvorení nových opevnených centier (Hradná, Prievidza, Sívý Kameň). Význam niektorých hradov nevzrástol (Oponice), alebo upadol (Vyšehrad, Nitrianska Streda), no niektoré hrady si dlhodobo zachovali vojenský význam a stali sa centrami prosperujúcich hradných domén (Topoľčany, Bojnice, Uhrovec, Gýmeš, Hrušov).

Poznámky

1. Príspevok nadväzuje na štúdiu o vzťahu medzi hradmi a osídlením v oblasti Ponitria, ktorá bola prednesená na konferencii *Castrum Bene* v Nitre v r. 2000 (Lukačka–Bóna 2001).
2. Prieskum polohy spoločne s V. Lemešom v auguste 2001 síce neidentifikoval zreteľné terénne reliktory fortifikácie, no stotožnenie tejto polohy so včasnostredovekým hradom umožňujú viaceré okolnosti. Predovšetkým je to chotárny názov „Podhradište“, vyznačený na základnej mape severne od brala a uvádzaný spolu s názvom „Na hradišti“ v urbári z r. 1636 (Šišmiš 1988, 174–175). Chotárny názov „Hradistja“ je zaznačený pri východnom okraji obce aj na katastrálnej mape z r. 1868 (Okresný archív Topoľčany). Nakoniec je táto poloha stotožňovaná s hradom aj v miestnej tradícii, podľa ktorej tu ešte v povojnovom období boli zvyšky valov zreteľné a zanikli postupne ťažbou kameňa, orbou a zalesnením vrcholovej plochy. Vrcholová poloha brala s kótou 298 m je voči údoliu Hradnianskeho potoka vyvýšená o 46 m. Historik E. Fügedi stotožnil hrad v Hradnej s listinne „doloženým“ hradom Pepard, uvádzaným v prepise listiny z 18. stor. (1977, 178). Historici A. Fekete-Nagy a M. Šišmiš ich ale nestotožňujú a neznámy hrad Pepard lokalizujú do oblasti medzi Soblahovom a Trenčianskymi Miticami (Fekete-Nagy 1941, 76; Šišmiš 1988, 172). V skutočnosti žiaden hrad Pepard neexistoval a vznikol mylnými prepismi a zlou interpretáciou prameňa z r. 1269. Tu sa pri ohraničení zeme Wisno (Trenčianske Jastrabie) uvádza, že táto susedí „cum terra castri Neparaz“, teda dnešnou Neporadzou, čo v prepise z r. 1521 pozmenili na Peparaz (ŠOBA Nitra, fond Illésházy Trenčín) a v inej verzii na Pepard. Mylne vysvetľovaný zvrät „terra jobagionum castri“ v tomto prípade znamená zem patriacu najbližšiemu kráľovskému hradu, konkrétne Trenčínu.
3. Všetky doteraz publikované nálezy z povrchových zberov sú datované do „mladšieho stredoveku“ (Janšák 1930, 59), presnejšie do 12.–15. stor. (Hanuliak 1989, 236; Rutkayová–Ruttkay 1991, 57–58), pričom zo staršieho obdobia sú známe len bližšie neurčené praveké črepy (Rutkayová–Ruttkay 1991, 58).

4. Autor výskumu, A. Ruttkay, mylne stotožnil métu „lapis Mihalwara“ v metácii z r. 1329 s lokalitou Michalovho vrchu (1981, 416–418, 422). Podľa dvoch metácií Oslian z r. 1329 i z r. 1419 je zrejme, že skala zvaná „Mihalwara“ sa musela nachádzať v horskom pásme severovýchodne od Hornej Vsi a nie 8 km na juhozápad (MOL DI 90 593; Szerémi–Ernyey 1912, 126–127; Györffy 1966, 465; k tomu tiež Valachová 2001, 23). Jednoznačne možno lokalitu Michalovho vrchu nad Kolačnom stotožniť s métou „Haradische“ v metačnej listine z r. 1293, resp. métou „Haradycha“ v listine z r. 1327 (Györffy 1998, 411). I keď listina z r. 1293 je falzum z obdobia medzi r. 1328–1330, jej rozbor doložil verné zobrazenie historických skutočností (Lukačka 1982b, 135).
5. Skorý zánik hradu, ktorého lokalita sa už v r. 1293 uvádza ako „Haradische“ (Györffy 1998, 411), sa spája s tunajším pôsobením Matúša Čáka, ktorý toto územie zahrnul do svojej domény (Ruttkay 1981, 421; Valachová 2001, 24). V prípade, že by šlo o kráľovský hrad, bola by sa zmienka o jeho zničení už v tomto období objavila v písomných prameňoch. Aj skutočnosť, že hrad v čase normalizácie po Čákovskej smrti nebol oživený, nasvedčuje tomu, že to mohla zapríčiniť radikálna zmena v držbe okolitých šľachtických majetkov na začiatku 14. stor. (Lukačka 1982a, 142). Podľa dnešných poznatkov o charaktere najstarších šľachtických sídiel by sa výstavba takejto rozľahlej súkromnej fortifikácie v priebehu 12. stor. mohla javiť málo pravdepodobná. Výsledky doterajšieho výskumu lokality, umožňujúce len širšie rozpätie časového zaradenia výstavby hradu v priebehu 12.–1. pol. 13. stor. (Ruttkay 1981, 412, 414), ale nevyklučujú jeho vznik aj na začiatku 13. stor., t. zn. za vlády Ondreja II. (1204–1235). Je všeobecne známe, že práve on svojou donačnou politikou začal udeľovať kráľovské majetky verným feudálom, a to do „večnej dedičnej držby“ (Fügedi 1986, 42–43). Toto v konečnom dôsledku výrazne posililo moc a postavenie šľachty a jej možnosti stavať hrady.
6. Andrejov hrad na vrchu „Dyun“ sa prvýkrát spomína v darovacej listine Belu IV. z r. 1253, ktorou Andrej za svoje zásluhy získal ďalšiu časť zeme „Gymus“ (Šmilauer 1932, 116; Györffy 1998, 391–392). Podľa tradície rodiny Forgáčovcov sa založenie hradu datuje do r. 1250, ako to pripomínali pamätné nápisy, viditeľné na hrade ešte na začiatku 19. stor. (Bártfai 1910, 795).
7. Na základe doterajšieho architektonického prieskumu možno v zhode s publikovanými názormi D. Menclovej (1973, 411–412) pokladať hranolovú obytnú vežu s minimálne 4 pôvodnými podlažiami prekrytými trámovými stropmi za najstaršiu časť hradu. Nápadité zvýraznenie nároží pohľadovo exponovaných dvoch fasád mohutnými piliermi cez 3 podlažia, charakteristické pre francúzske obytné veže, naznačuje možný vplyv francúzskeho hradného staviteľstva. S ním sa mal možnosť Andrej zoznamiť počas svojho pôsobenia na kráľovskom dvore, kde slúžil od svojej mladosti (Bártfai 1910, 661; CDSI II, 223, č. 320).
8. Výstavbu hradu v 50.–60. rokoch 13. stor. možno predpokladať z faktu, že župan Báš vtedy nadobudol trencianske majetky (Fügedi 1977, 208), pričom snahe o získanie prostriedkov na výstavbu hradu by mohol nasvedčovať aj predaj jeho rozsiahleho majetku v Sobotišti v r. 1251 (CDSI II, 260, č. 374). Staršie bádanie o počiatkoch hradu sa opieralo o listinu z r. 1295, ktorá sa považovala za najstaršiu písomnú zmienku o hrade „Ugrog“. V nej sa spomína, že vtedajší majiteľ, Bášov syn Peter, vymenil svoj hrad s príslušenstvom za iné majetky Matúša Čáka Trenčianskeho v Tekove (AUO XII, 555). Že zo strany Matúša išlo o predstieranú násilnú výmenu, vyplýva z textu listiny z r. 1297. V tejto sa Bášov vnuk Mikuláš sťažuje, že k výmene došlo pod hrozbou smrti (CDAC XII, 639, č. 505). Znenie listiny Ondreja III. z r. 1293 však posúva násilný akt výmeny hradu už k roku 1285. (Borsa 1987, 118, č. 3936). Väčšina starších bádateľov interpretuje obec „sub castro Macharnuk“, uvádzanú spolu s ostatnými hradnými príslušenstvami v listine z r. 1295, ako „obec pod hradom Močiarnik“ a v názve vidí ďalší hrad, prípadne pokladajú tento názov za starší názov Uhrovského hradu (Szerémi–Ernyey 1912, 59; Fekete 1941, 74). Z textu listiny ale jasne vyplýva, že vymenované príslušenstvá patria len jedinému, v listine zmienenej hradu „Ugrog“, a že „obec pod hradom (zvaná) Macharnuk“ je dnešné Uhrovské Podhradie (SNA, Zay Uhrovec, sign. I, fasc. 1, nr. 1).
9. Podľa V. Mencla patril k pôvodnej zástavbe románskeho hradu len pozdĺžny románsky palác a prilahlá kaplnka, ktorých vznik kladie pred polovicu 13. stor. (1937, 371). Architektonickým prieskumom sa ale prítomnosť románskeho paláca nepotvrdila. Neskororománske prvky mladšej prístavby kaplnky ju umožňujú zaradiť skôr do priebehu 2. pol. 13. stor.
10. Doterajšia literatúra (Fügedi 1977, 179; Engel 1996, 396) uvádzala ako najstaršiu písomnú zmienku o hrade v Prievidzi rok 1289. K nepovšimnutým patrí staršia listina kráľa Ladislava IV. datovaná „prope castrum Preuge“, t. j. v čase, keď sa ho pokúšal dobyť (Borsa 1961, 174, č. 2749). Ďalší údaj je až z roku 1289, keď kráľ Ladislav IV. odmeňuje zemana Damiána, syna Fiača z Liptova, 2 poplužiami zeme za to, že bol zranený pri obliehaní hradu v Prievidzi (r. 1276), kde sa bránil komes Peter, syn Kazimíra. (RA , 408, č. 3540).
11. Listina z r. 1293, uvádzajúca „ad viam, que ducit de Horsov“, je síce falzum z obdobia medzi r. 1328–1330, no jej rozbor doložil verné zobrazenie historických skutočností (Lukačka 1982b, 135). Preto ju pokladáme za doklad o existencii hradu, i keď objekt názvu nie je bližšie určený. Nakoľko v tej istej listine sa lokalita neďalekého hradu nad Kolačnom uvádza ako „Haradische“, možno jeho zánik, predbežne spájaný s výbojmi Matúša Čáka Trenčianskeho, predpokladať približne v rovnakom ob-

- dobí, kedy došlo k výstavbe Hrušova. Nový malý strážny hrad s prepojením na Požitavie, vyžadujúci na svoju prevádzku malú posádku, tak mohol oveľa lepšie, než hrad nad Kolačnom, spĺňať Matúšov zámer posilnenia obrany hranice jeho rozrastajúcej sa državy (Bóna 1994, 215–216). Preto sa prikláňame k predpokladu E. Fügediho, že Hrušov dal niekedy po r. 1283 vybudovať práve Matúš Čák Trenčiansky (1977, 143). E. Fügedi pritom vychádza zo skutočnosti, že v r. 1316 vedie Matúš boj proti hrušovskému kastelánovi Ladislavovi za zradu a ako zradcu ho mučil, pričom ešte v r. 1308 mu uvedený župan Ladislav verne služil ako kastelán hradu Prievidza (Györfy 1966, 449; Fügedi 1977, 143). K prestupu tohoto Matúšovho spojenca na kráľovu stranu zrejme prispeli pomery po rozhanovskej bitke v r. 1312, ako to uviedol M. Mišík (1965, 12).
12. Podľa historika E. Reisziga patril okrem Gýmeša rodu Hunt-Poznanovcov aj Čierny hrad v chotári Zlatna a Veľčíc (1903, 513). Avšak v ním citovanom prameni (CD IV/2, 362) sa k uvedeným hradom nič nespomína.
 13. Historik L. Sz. Bártfai bez uvedenia prameňa tvrdí, že v r. 1516 Peter Forgáč kvôli zvýšeniu majetkov vymohol od kráľa Čierny hrad a povolenie na prevádzku zlatých a strieborných baní na inom majetku v Tekovskej župe (1910, 230–231).
 14. Archeologické výskumy v posledných rokoch priniesli poznatky o ďalších hradoch na území pôvodného horného Uhorska s podobnou dispozíciou, kde v centre oválneho areálu s valovým opevnením je situované obdobné murované jadro s vysunutou hranolovou vežou nad vstupom a palácom v úzadí, pričom oba objekty spája hradobný múr vytvárajúci priestor medzižahľého nádvorja s cisternou. Medzi najstaršie doteraz známe príklady patrí hrad v Medziankach, datovaný do sklonku 12. stor. (Slivka-Vallašek 1991, 159–163), i keď toto datovanie je vzhľadom na stavebný typ spochybnené (Feld 1994, 194), ďalej hrad v Rudne nad Hronom z 1. pol. 13. stor. (Ruttikay 1989, 95–97) a k mladším príkladom z 2. pol. 13. stor. patrí Sztrahora v dnešnom Maďarsku (Fügedi 1977, 201; Cabello 1989, 174). Dispozíciou sa uvedeným hradom veľmi blíži aj hrad vo Váchartyán východne od Budapešti, vybudovaný pred pol. 13. stor., avšak jeho jadro s vežou i palácom bolo vybudované z dreva (Feld 1994, 191). I keď sa najnovšie vznik Čierneho hradu chronologicky spája práve so vznikom hradu v Rudne nad Hronom (Ruttikay 1989, 97; 1999, 23), hodnoverný úsudok možno očakávať len po hĺbkovom výskume.
 15. Nové predhradie trojuholníkového pôdorysu pojalo pôvodnej prístupovej cesty na hrad. Jeho hradba zakončená cimburím sa na východnej strane napojila na starší palác župana Tomáša z konca 13. stor. V južnej časti predhradia stála hranolová veža s prejazdom hlavnej vstupnej brány. Pred rok 1411 možno datovať aj ďalší južný palác hradného jadra, ktorý tvoril vnútornú prístavbu k južnému hradobnému múru z 13. stor.
 16. Z dôvodu výstavby kostola boli vtedy zasypané priekopy a rozobrané posledné zvyšky múrov hradu zbúraného v r. 1546 (Pauliny 1894, 178–179; Kubasák 1977, 20). L. Kubasák hrad zaraďuje medzi najstaršie opevnené objekty v povodí Nitra (1977, 20), avšak starší, než písomne doložený pôvod tejto lokality môže potvrdiť opäť len archeologický výskum.
 17. Posledná zmienka o kastelánoch Prievidze a zároveň Bojníc pochádza z r. 1341 (Fügedi 1977, 180).

Literatúra a pramene

- BÁRTFAI, Sz. L., 1910: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Esztergom.
- BEDNÁR, P., 1998: Archeologické pramene k dejinám Nitra v 9. storočí, Hradiská. In: Dejiny Nitra od najstarších čias po súčasnosť (zost. G. Fusek a M. R. Zemene). Nitra, s. 97–102.
- BEDNÁR, P., 2001: Sídľisková štruktúra Nitra v 9. storočí. In: Veľká Morava medzi východom a západom. Spisy Archeol. ústavu AVČR Brno 17, s. 29–39.
- BEDNÁR, P.–FUSEK, G., 1998: Osídlenie Nitra v 11. až 13. storočí. In: Dejiny Nitra od najstarších čias po súčasnosť (zost. G. Fusek a M. R. Zemene). Nitra, s. 132–141.
- BEDNÁR, P.–STANÍK, I., 1993: Archeologický a stavebno-historický výskum Nitrianskeho hradu v rokoch 1988–1991. In: Nitra. Príspevky k najstarším dejinám mesta. Nitra, s. 127–141.
- BIALEKOVÁ, D., 1978: Bojnice, okres Prievidza. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 29–31.
- BIALEKOVÁ, D., 1992: Bojnice, Podhradie, Prievidza. In: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia, zv. II. Nitra, s. 100–104, 113–115.
- BÖHM, J.–MENCL, V., 1931: Výzkum na hradě nitranském 1930–31, Památky archeologické XXXVII, s. 64–79.
- BÓNA, M., 1993: Živánska veža v chotári Jedlových Kostolian, Pamiatky a múzeá, č. 1, s. 17–19.
- BÓNA, M., 1994: Stavebno-historický prieskum hradu Hrušov a metodický prístup k jeho konzervácii v r. 1928–1930, Archaeologia historica 19, s. 215–227.
- BÓNA, M., 1996: Renesančné a barokové prestavby hradu Gýmeš, Pamiatky a múzeá, č. 4, s. 28–31.
- BÓNA, M., 1997: Dejiny a architektúra Topoľčianskeho hradu. In: Topoľčany vo vrstvách vekov (zost. E. Wiedermann). Topoľčany, s. 255–273.
- BÓNA, M.–HORANSKÝ, P.–LÚKAČKA, J., 1999: The castle of Uhrovec (Pilot Project of castle Conservation) – Comprehensive Research. In: Archív Nadácie pre záchranu kultúrneho dedičstva – Bratislava.

- BÓNA, M.–PLAČEK, M.–LUKAČKA, J., 1998: Oponický hrad, Pamiatky a múzeá, č. 1, s. 19–23.
- BÓNA, M.–ŠIMKOVIC, M., 1991: Hrad Sivý Kameň, prieskumová nálezová správa. In: Dokumentačné oddelenie Archeol. ústavu SAV v Nitre.
- BORSA, I., 1961: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/2–3, Budapest.
- BORSA, I., 1987: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II/4, Budapest.
- CABELLO, J., Régészeti feltárások Sztrahora várában. In: Castrum Bene 1, s. 173–179
- CSÁNKI, D., 1925: Bars vármegye várai a XIV.–XV. században. In: Klebelsberg, K.: Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno negyvezszázados kulturpolitikai működésének emlékére. Budapest, s. 283–294.
- ENGEL, P., 1996: Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I. Budapest.
- FACKENBERG, F., 1965: Hradiská a hrádky Hornej Nitry. In: Zpravodaj KPS v Banskej Bystrici, č. 8, s. 67–73.
- FEKETE-NAGY, A., 1941: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. IV. kötet – Trencsén vármegye. Budapest.
- FELD, I., 1994: Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich Ungarn, Chateau Gaillard 16, s. 189–205.
- FIALOVÁ, H.–FIALA, A., 1966: Hrady na Slovensku. Bratislava.
- FÜGEDI, E., 1938: Nyitra megye betelepülése, Századok LXXII, s. 273–319, 488–509.
- FÜGEDI, E., 1977: Vár és társadalom a 13.–14. századi Magyarországon. Budapest.
- FÜGEDI, E., 1986: Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Budapest.
- GYÖRFFY, Gy., 1966: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest.
- GYÖRFFY, Gy., 1998: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest.
- HANULIAK, M., 1989: Zlatno. In: Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia, zv. I. Nitra, s. 236.
- HODÁL, F.–MENCLOVÁ, D., 1956: Hrad Bojnice. Bratislava.
- HUNKA, J.–RUTTKAY, M., 1998: Historické komunikácie na území stredovekého Slovenska. Archaeologia historica 23, s. 295–302.
- JANKOVIČ, V., 1968: Kostofany pod Tribečom. Monumentorum tutela – Ochrana pamiatok 2, s. 5–36.
- JANKOVIČ, V., 1988: Pamiatkové bohatstvo. In: Okres Topoľčany. Historicko-vlastivedná monografia. Bratislava, s. 363–384.
- JANŠÁK, Š., 1930: Staré osídlenie Slovenska, Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti 24, s. 1–66.
- KATKIN, S.–BÓNA, M., 2000a: Záchranný výskum v kaplnke hradu Gymeš, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1998, s. 113–115, 249 – obr. 72/1–5.
- KATKIN, S.–BÓNA, M., 2000b: Výsledky výskumu Archívneho krídla hradu v Bojniciach, Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1999, s. 54–55, 174 – obr. 28 – 29; 175 – obr. 30.
- KOLLÁROVÁ, R.–BÓNA, M., 1994: Návrh na vyhlásenie ev. a v. kostola a archeologickej lokality nižšieho hradu v obci Nitrianska Streda za kultúrnu pamiatku. In: Archív Pamiatkového ústavu – Topoľčany.
- KÖNYÖKI, J., 1905: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest.
- KÖNYÖKI, J., 2000: Az örökség hagyományozása, Könyöki József műemlékfeldmérései 1869–1890 (zost. Váliné Pogány Jolán). Budapest.
- KRISTÓ, Gy., 1973: Csák Máté tartományúri hatalma. Budapest.
- KUBASÁK, L., 1977: Stredoveká pevnosť Nitrianska Streda v archívnych dokumentoch, Pamiatky príroda, č. 3, s. 30–32.
- LUKAČKA, J., 1982a: Západné Tribečské podhorie do r. 1526, Historické štúdie 26, s. 131–161.
- LUKAČKA, J., 1982b: Klížska listina z roku 1293, Slovenská archivistika 17, s. 128–135.
- LUKAČKA, J., 1985: Osídlenie severného a stredného Ponitria do začiatku 15. stor. Historický časopis 33, s. 817–841.
- LUKAČKA, J., 1992: Stredoveké osídlenie diviackovskej domény Vyšehrada. Horná Nitra 15, s. 43–52.
- LUKAČKA, J., 1993: Z hlbín archívov – Hodnota falošnej listiny, Historická revue IV, č. 1, s. 31–32.
- LUKAČKA, J., 1994: Die Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitates Nitra im 9.–13. Jahrhundert. In: Beiträge zur ältesten Besiedlung der Slowakai (Studia Historica Slovaca 18). Bratislava, s. 129–178.
- LUKAČKA, J., 1995: Prehľad osídlenia na území Nitrianskej župy od 9. do konca 16. storočia, Geographia Slovaca 9, s. 39–45.
- LUKAČKA, J., 1998: Topoľčianske hradné panstvo v stredoveku. In: Zborník príspevkov k slovenským dejinám. Bratislava, s. 132–145.
- LUKAČKA, J.–BÓNA, M., 2001: Die Beziehung zwischen der Burg und der Besiedlung im Gebiet des mittleren und nördlichen Nitrals bis zum Ende des 14. Jahrhunderts. In: Castrum Bene VII, v tlači.
- MALEČKA, J.–REMIÁŠOVÁ, M., 1987: Z dejín Bojnického zámku. Martin.
- MARSINA, R., 1971: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I, Bratislava.
- MENCL, V., 1933: Stredoveká architektúra na Nitrianskom hrade. In: Nitra. Dejiny a umenie Nitrianskeho zámku. Trnava, s. 61–69.
- MENCL, V., 1937: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha–Prešov.

- MENCLOVÁ, D., 1954a: Hostie, hrad Hrušov – Evidenčný pamiatkový list. In: Archív Pamiatkového ústavu – Bratislava, Z 3046. Pôdorys hradu so stavebnou etapizáciou v zbierkach Mestského múzea v Zlatých Moravciach.
- MENCLOVÁ, D., 1954b: Zlatno, Čierny hrad – Evidenčný pamiatkový list. In: Archív Pamiatkového ústavu – Bratislava, Z 3070.
- MENCLOVÁ, D., 1954c: Uhrovske Podhradie, hrad Uhrovec – Evidenčný pamiatkový list. In: Archív Pamiatkového ústavu – Bratislava, Z 2588.
- MENCLOVÁ, D., 1955: Podhradie, hrad Sivý Kameň – Evidenčný pamiatkový list. In: Archív Pamiatkového ústavu – Bratislava. Pôdorys hradu, prekreslený F. Fackenbergom v r. 1956 v archíve Pamiatkového ústavu – Bojnice.
- MENCLOVÁ, D., 1957: Čierny hrad – terénny náčrtok, M 1:200. In: Mestské múzeum v Zlatých Moravciach.
- MENCLOVÁ, D., 1973: Príspevok k typológii hradov, zámkov a kaštieľov na Slovensku, In: PISOŇ, Š.: Hradý, zámky a kaštiele na Slovensku. Martin, s. 399–446.
- MIŠÍK, M., 1965: Osídlenie Hornej Nitry. In: Historický zborník kraja II, s. 5–72.
- NAGY, E., 1881: Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis II, Budapestini.
- PAULINY, L., 1894: Dejejis superintencie Nitrianskej, zv. IV. Jasenová.
- PLAČEK, M., 1990: Fortifikace ke kontrole a zajištění středověkých komunikací, *Archaeologia historica* 15, s. 203–216.
- RAKOVSKÝ, Š., 1969: Čierny hrad, Ochrana prírody a pamiatok IX, s. 92.
- RATKOŠ, P., 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi, In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava, s. 141–176
- RATKOŠ, P., 1987: Osudy veľkomoravskej sakrálnej architektúry na Slovensku, *Pamiatky – príroda XVIII*, č. 3, s. 99–100.
- REISZIG, E., 1903: Barsvármegye nemes családaí. In: Magyarország vármegyei és városai – Bars vármegye. Budapest, s. 513–552.
- REMIÁŠOVÁ, M., 1974: Zisťovací výskum na lokalite Vyšehrad. In: Horná Nitra 6, s. 236–244.
- REMIÁŠOVÁ, M., 1980: Hradisko Vyšehrad. In: Horná Nitra 9, s. 13–30.
- REMIÁŠOVÁ, M., 1996: Pamiatky dávnoveku – katalóg k výstave. Prievdza.
- REMIÁŠOVÁ, M., 1998: Vyšehrad ako feudálne sídlo. In: *Studia Archaeologica Slovaca Medievalia I*, s. 73–83.
- REMIÁŠOVÁ, M.–MALEČKOVÁ, K.–BÓNA, M., 1997: Výsledky doterajšieho výskumu archívneho krídla Bojnického hradu, *Archaeologia historica* 22, s. 169–180.
- RUTTKAY, A., 1965: Nové nálezy z horného Ponitria. In: *Štúdiijné zvesti AÚ SAV* 15, s. 189–214.
- RUTTKAY, A., 1978: Veľký Klíž – Klížske Hradište, okres Topoľčany. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 236–237.
- RUTTKAY, A., 1981: Zaniknutý hrad na Michalovom vrchu medzi Klížskym Hradištom a Kolačnom, okr. Topoľčany, *Archaeologia historica* 6, s. 407–427.
- RUTTKAY, A., 1986: Vývoj štruktúry stredovekého osídlenia na základe komparácie hmotných a písomných premenov na území okresu Topoľčany, *Slovenská archeológia* 34, č. 2, s. 425–438.
- RUTTKAY, A., 1989: Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spreď polovice 13. storočia (problematika a novšie výskumy). In: *Zborník SNM LXXXIII – História* 29, s. 57–107.
- RUTTKAY, A., 1999: Feudálne sídla na Slovensku do polovice 13. storočia, *Pamiatky a múzea*, č. 2, s. 19–23.
- RUTTKAYOVÁ, J.–RUTTKAY, M., 1991: Archeologické nálezy v zbierkach Mestského múzea v Zlatých Moravciach. Nitra.
- SEDLÁK, V., 1987: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I*.
- SLIVKA, M.–PLAČEK, M., 1988: Stredoveké hrádky v okolí Bánoviec nad Bebravou, *Vlastivedný časopis*, č. 3, s. 141–143.
- SOÓS, E., 1913: Hrussó vára, *Archaeologiai ertesító*, s. 165–182.
- SOÓS, E., pozostalosť: Pozostalosť E. Soósa, týkajúca sa štúdií o hradoch Tekovskej a Nitrianskej stolice, v zbierke rukopisov Országos Széchényi Könyvtár – Budapest.
- SÝKORA, K., 1969: Príroda Zlatých Moraviec a okolia, In: Š. Rakovský: *Zlaté Moravce a okolie*. Bratislava, s. 17–72.
- SZERÉMI-ERNYEY, J., 1912: *A Majthényiak és a felvidék*. Budapest.
- ŠÍŠIMIŠ, M., 1988: Z dejín bývalého Trenčianskeho záhoria, In: *Vlastivedný časopis* 37, č. 4, s. 171–177
- ŠMILAUER, V., 1932: *Vodopis starého Slovenska*. Praha–Bratislava.
- TELEKI, J., 1863: *A Hunyadiak kora Magyarországon X*. Budapest.
- VALACHOVÁ, D., 2001: Dejiny benedikťínskeho opátstva v Klíži, *Historický časopis* 49, č. 1, s. 16–36.
- VARSÍK, B., 1929: Po stopách zádušného života v okolí Topoľčanok, *Sborník Matice Slovenskej VII*, č. 1–2, s. 49–58; č. 3–4, s. 81–95.
- ŽUDEL, J., 1982: Vývoj osídlenia a územnej organizácie, In: *Atlas SSR*. Bratislava, časť IX.

Skratky

App. okl.: A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I, Budapest 1906.

ÁÚO: Anjoukori új okmánytár.

CD: Fejér, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis I–XI. Buda 1829–1844.

CDAC: Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.

CDSI: Codex diplomaticus Slovaciae.

MOL DL: Magyar Országos Levéltár – diplomatikai levéltár.

OSKA: Ostrihomský súkromný kapitulský archív.

RA: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II (vyd. I. Szentpétery a I. Borsa). Budapest 1923–1961.

Zusammenfassung

Aufgabe der Burgen in der Gegend am Oberlauf der Flüsse Nitra und Žitava bei der Verteidigung und bei der Besiedlung dieses Gebiets bis Ende des 14. Jhs.

Der Beitrag möchte die Aufgabe der hochmittelalterlichen Burgen bei der Besiedlung und Verteidigung des oben erwähnten Gebiets auf Grund der bisherigen Erkenntnisse der Archiv- und Terrainforschung beurteilen.

Unter diese Lokalitäten gehört die Burg in Nitra über dem gleichnamigen Fluß. Bereits im Verlauf des 9. Jhs. formierte sich in der Umgebung dieses Machtzentrums ein dichtes Netz der Siedlungen, deren Einwohner alle Bedürfnisse des herrschenden Fürsten befriedigten. Auch im Verlauf des 10. Jhs. verlor die Burg nicht an ihrer Bedeutung. Damals gehörte sie dem Geschlecht der Arpaden und wurde zum Sitz des Teilherzogs Michal. In der Zeit des Königs Štefan I. wurde sie zum Zentrum des königlichen Komitats. Die Burg als Verwaltungssitz des Komitats und des erneuerten Bistums erhielt sich ihre Wichtigkeit auch weiterhin. Es belegt die Modernisierung der Befestigung. Der vom Brand vernichtete Wall wurde schon in der 1. Hälfte des 12. Jhs. mit einer Mauer aus den mit Mörtel verbundenen Steinen ersetzt. Von der Innenbebauung wurden Reste eines Sakralbaus und zwei gemauerter Wohnobjekte festgestellt.

Eine andere frühmittelalterliche Lokalität stellt Hradná im Nordwestteil der Gegend am Fluß Nitra dar.

Im Oberteil der Gegend am Nitra befindet sich ein altertümliches Zentrum Bojnice. Nach den schriftlichen Quellen kann man hier eine frühmittelalterliche Burg spätestens an der Wende des 11./12. Jhs. an der Stelle des heutigen Schlosses voraussetzen.

Hier befindet sich auch die archäologisch am besten dokumentierte Fortifikation Vyšehrad aus dem 9. Jh., ein wichtiger Wachpunkt über dem Weg nach Turiec und weiter nach Polen.

Die Ausnutzung der frühmittelalterlichen Fortifikation aus dem 11. Jh. bei der Umgestaltung in eine „steinerne Burg“ belegte auch die Forschung auf dem Michals Berg im Kataster Kolačno. Die in schriftlichen Quellen nicht angeführte Burg wurde auf dem Gipfel dieses Quarzitbergs über der bedeutsamen Bergkommunikation zwischen den Gegenden an den Flüssen Žitava und Nitra aufgebaut. Auch hier wurde der ältere Wall mit einer Mauer ersetzt, die ein längliches Areal mit zwei prismenförmigen Türmen begrenzte. Die neueste Archiverforschung identifiziert sie als adelige Burg, deren Erbauer auch Begründer der nahen Benediktinerabtei in Klž war. Der Tatareneinfall (1241) änderte die Zentralisationspolitik des Königs Bela IV. den Magnaten gegenüber. Unter die bedeutsamen Menschen aus der Umgebung des Königs gehörte auch Andrej aus dem Geschlecht Hunt-Poznanovci, der nach dem Weggehen der Tataren die Burg „Dyvenkuy“ im Oberteil der Gegend am Žitava bauen ließ. Die Burg wurde auf dem felsigen Berg mit einem guten Überblick über das Žitaver Tal mit den Fernkommunikationen gegründet. Am höchsten Platz baute man einen prismenförmigen Wohnturm, zu dem allmählich die Mauer mit dem zweiten Turm und mit dem dazwischen liegenden Palas zugebaut wurde. Die Burg diente bis zum Ende des 13. Jhs. den königlichen Interessen, wobei die Andrejs Nachkommen zu dieser Zeit zu Besitzern von mehr als 30 Dörfern und Fluren am Fluß Žitava wurden.

Kurz nach dem Tatareneinfall wurde aus dem Anlaß des Trenčiner Gaugrafen Báš spätestens in den 60-er Jahren des 13. Jhs. auch die Burg Uhrovec im Südteil von Strážovské vrchy gebaut. Die verhältnismäßig kleine Burg mit dem Dreieckgrundriß hatte in den Ecken drei turmartige Bauten. Bis Ende des 13. Jhs. ist es dem Báš und seinen Nachkommen gelungen, eine Burgherrschaft mit zehn Dörfern zu bilden.

Eine interessante Situation entstand im Verlauf der 2. Hälfte des 13. Jhs. am Oberlauf des Flusses Nitra. Infolge der Besitzteilung zwischen den Angehörigen des Geschlechts Hunt-Poznanovci kam zu ihrer älteren Bojnicher Burg noch eine weitere, nur vier Kilometer entfernte Burg in Prievidza hinzu.

Die Bojnicher Burg vom ovalförmigen Grundriß befand sich auf dem Gipfel einer Travertinbergkuppe mit dem guten Überblick über das Tal des Flusses Nitra. Von der benachbarten bisher nicht identifizierten Burg in Prievidza haben wir die erste Erwähnung aus dem Jahre 1276. Die Burgdomänen von Bojnice und Prievidza formierten sich zum Ende des 13. Jhs. so, daß der Burg in Prievidza 11 Gemeinden am linken

Nitra-Ufer und im Flußgebiet von Handlovka und der Burg Bojnice 7 Gemeinden am rechten Nitra-Ufer und in der ganzen Senke Pravnianská kotlina gehören.

Vyšehrad an der Nordgrenze des Gebiets am Fluß Nitra blieb im Verlauf des 13. Jhs. im Besitz des Geschlechts Diviackovci, aus dessen Initiative auch die Gegend bei Vyšehrad am Nitra und Turiec auch während des folgenden Jahrhunderts weiterhin besiedelt wurde.

In den letzten zwei Jahrzehnten des 13. Jhs. entstanden auf dem untersuchten Gebiet drei neue Burgen. Die älteste von ihnen ist wahrscheinlich die Burg in Topoľčany, die vom Geschlecht Čák in östlichen Ausläufern der Höhen Povázský Inovec gebaut wurde. Ihre Lage mit der guten Aussicht in die Gegend am Fluß Nitra ermöglichte auch den visuellen Kontakt mit den Nachbarburgen. Das Hauptobjekt war in dieser Burg der prismenförmige Wohnturm, an den die Umfangsmauer anknüpfte und eine halbkreisförmige Hofplatz begrenzte.

Eine weitere Burg Hrušov entstand im Oberteil der Gegend am Žitava vor dem J. 1293, und zwar über dem Weg, der die Gebiete am Nitra und Žitava verband. Diese Burg ohne Türme ließ wahrscheinlich Matúš Čák Trenčianský bauen.

Gegen Ende des 13. Jhs. ließ sein Bruder, Magister Čák im Mittelteil des Nitra-Gebiets die Burg Oponice bauen, die die Kontrolle des Nitra-Tals und zugleich auch den Schutz des Kerns der Matúšs Domäne ermöglichte. Die Dominante dieser verhältnismäßig kleinen Burg stellte ein walzenförmiger Verteidigungsturm dar, der ein begrenztes Areal (den Hofplatz mit dem vorausgesetzten Palas) schützte. Am Anfang gehörten zur Burg nur zwei nahe Dörfer.

Zu Ende des 13. Jhs. ist es auf dem beschriebenen Gebiet gelungen, durch die königlichen Stiftungen an einflußreiche Magnaten und durch den Aufbau von den privaten Burgen, die zu Gunsten der Gegendverteidigung dienten, ein Netz der Fortifikationen zu bilden, deren Lage die direkte Kontrolle der strategischen Wege ermöglichte. Dank der visuellen Verbindung der einzelnen Burgen konnte im Falle eines unerwarteten Angriffs die Verteidigung des Gebietes mittels optischen Signale schnell konzentriert werden. Aber schon am Ende der Regierung des Königs Ladislav IV. (1272–90) hatte der Aufbau von Privatburgen das Zerstückeln des Königsvermögens, Entkräftung der Zentralmacht und unangemessene Stärkung der Macht der Magnaten zur Folge. Eben die erwähnte Herrschaft Topoľčany in der Gegend am Nitra wurde zum Grund des Machtaufstiegs von Matúš Čák Trenčianský. Mittels Intrigen und Kämpfe um den Thron wurde er bald zum Besitzer des meisten Gebiets der heutigen Slowakei einschl. aller Burgen in der untersuchten Gegend. Nach dem Matúšs Tode (1321) kamen alle Burgen in Hände des Königs und er behielt sie außer Nitra für sich bis zum Schlus des 14. Jhs.

Die Bedeutung von meisten Burgen ist während des 14. Jhs. noch angewachsen, was auch durch den Aufbau von Burgzubehören zutage kam. Im Zusammenhang mit der Goldgewinnung und mit dem Schutz der Goldwäschen im Gebirge Tribeč nimmt man im 14. Jh. die Entstehung einer weiteren Burg, der sog. Schwarzen Burg im Oberteil der Gegend am Žitava an. Die bisher nicht untersuchte und in schriftlichen Quellen nicht erwähnte Burg wurde auf dem Vorsprung der Ostabhänge des Gebirges aufgebaut und hatte einen guten Überblick über das Žitava-Tal. Eine weitere Burg entstand gegen Hälfte des 14. Jhs. in Nitrianská Streda. Diese ebenfalls nicht untersuchte Tieflandswasserburg stellte ein Zentrum dieser ziemlich kleinen Herrschaft dar.

Im Verlauf der 30-er Jahre des 14. Jhs. kam es im Südteil der Gegend am Nitra-Oberlauf zur Änderung in der Organisierung der Burgherrschaften. Die Burg in Prievidza ist eingegangen und ein einziges Zentrum des königlichen Besitztums blieb die Burg in Bojnice. Die Reste der Besitze am linken Ufer des Flusses Nitra und im Bezirk Oslianský Distrikt verwaltete eine weitere Neue Burg Sivý Kameň (Graustein). Diese bisher nicht untersuchte Burg war im Verlauf der 30-er bis 40-er Jahre auf einem kegelförmigen Andesitberg mit dem guten Überblick über das Nitra-Tal und mit der visuellen Verbindung mit der nahen Burg Bojnice gebaut.

Die Verteidigung des Gebiets mit Hilfe der Burgen knüpfte im Hochmittelalter an das Netz der frühmittelalterlichen Burgen an und durch den Aufbau von neuen Burgen wurde der Schutz der strategischen Wege und Gebiete verbessert. Einen besonderen Nachdruck wurde auf die Lage der Burgen auf den Felsenvorsprüngen gelegt, was die Verstärkung der passiven Verteidigung des Burgareals selbst ermöglichte. Soweit es die bisherigen Erkenntnisse erlauben, kann man auch die allmähliche Vervollkommnung der aktiven Verteidigungsfähigkeit der Burgareale beobachten, und zwar entweder durch die Ergänzung um die Umfassungsmauern und Verteidigungstürme (Uhrovec) oder durch das Vorschieben der Türme vor die Linie der Umfangsmauer (Gýmeš). Die nachgewiesenen gegenseitigen visuellen Verbindungen der benachbarten Burglokalitäten belegen die Tatsache, daß sie ursprünglich ein einheitliches miteinander „kommunizierendes“ Verteidigungssystem bildeten, das nach dem Tatareneinfall aus der Königs Initiative aufgebaut wurde. Andererseits kräftigte die Entstehung der vielen neuen Burgen beträchtlich die Macht der Magnaten, was die Zentralmacht des Königs nach und nach geschwächt und zerstört hat.

Abbildungen:

1. Nitra, der Berg mit der Burg mit der Bezeichnung des belegten (a) und vorausgesetzten (b) Verlaufs des großmährischen Walls nach P. Bednár 1998.
2. Nitra, die Burg vom Westen auf dem Ausschnitt aus einer Vedute aus dem J. 1562.
3. Veľká Hradná auf der Grundlandkarte mit der Bezeichnung der Lokalität der frühmittelalterlichen Burg.

4. Vyšhrad – axonometrische Rekonstruktion – 2. Hälfte des 15. Jhs. Nach M. Remiášová 1996.
5. Kolačno – Grundriß der Burgreste auf dem Michals Berg. Vermessung und Zeichnung M. Bóna, schwarz sind die gefundenen Mauerwerke nach A. Ruttkay, 1981, bezeichnet.
6. Burg Gymeš - Grundrißrekonstruktion - Ende des 14. Jhs. mit der Bezeichnung der Mauerwerke aus dem 13. Jh. (schwarz) und aus dem 14. Jh. (schraffiert). Zeichnung M. Bóna.
7. Burg Gymeš vom Süden auf der Zeichnung aus dem J. 1857 nach einer älteren Vorlage.
8. Burg Uhrovec – Grundriß des Burgkerns mit der Bezeichnung der Mauerwerke aus der 2. Hälfte des 13. Jhs. Nach M. Bóna–P. Horanský 1999 und die rekonstruierte Ansicht vom Südwesten – Ende des 13. Jhs. Zeichnung M. Bóna.
9. Burg Uhrovec vom Südosten. Foto M. Bóna II/97.
10. Burg Topoľčany – Perspektiv- und Grundrißrekonstruktion der Burg – gegen Hälfte des 14. Jhs. Zeichnung M. Bóna.
11. Burg Topoľčany vom Südwesten. Foto M. Bóna IV/94.
12. Burg Hrušov – Grundriß des Kerns und des 1. Vorburg mit der Bezeichnung der Mauerwerke aus dem 13. (schwarz) und 14. (Kreuzchen) Jh. Zeichnung M. Bóna.
13. Burg Hrušov vom Norden auf der Fotografie aus dem J. 1917. Aus der Sammlung von H. Vodrážka.
14. Burg Oponice – Grundriß mit der Bauetappen nach M. Bóna–M. Plaček 1998.
15. Burg Oponice vom Süden auf der Fotografie aus dem Anfang des 20. Jhs. Aus der Sammlung von E. Siebertová.
16. Burg Bojnice – Grundriß des Burgkerns mit der Bezeichnung der erforschten Fläche nach M. Remiášová–K. Malečková–M. Bóna 1997.
17. Čierny hrad (Schwarze Burg) – Grundrißzeichnung nach D. Menclová aus dem J. 1957.
18. Nitrianská Streda – Grundriß der Resten der Burg nach der Vermessung von PÚ Topoľčany im J. 1994. Zeichnung M. Bóna.
19. Burg Sivý Kameň – Grundriß mit den Bauetappen nach D. Menclová aus dem J. 1956.
20. Burg Sivý Kameň vom Westen. Foto M. Bóna I/01.
21. Burgen im Oberteil der Gegend am Nitra und ihre Zubehöre am Ende des 13. Jhs. (außer Nitra). Zeichnung M. Bóna.
22. Burgen im Oberteil der Gegend am Nitra und Žitava mit ihren Zubehören am Ende des 14. Jhs. (außer Nitra). Zeichnung M. Bóna.